

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΛΑΡΙΣΑΣ**

ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

ΛΑΡΙΣΑΣ

**ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ
ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ
ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ**

ΤΕΥΧΟΣ Ι :

**ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ**

**ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ
ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΛΑΡΙΣΑΣ
ΑΕΝΑΑ ΑΕ**

ΛΑΡΙΣΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....</u>	<u>2</u>
<u>1. Θεωρητική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού.....</u>	<u>4</u>
<u>1.1. Ορισμοί.....</u>	<u>4</u>
<u>1.2. Αιτίες.....</u>	<u>7</u>
<u>1.3. Ομάδες κινδύνου.....</u>	<u>10</u>
<u>1.4. Επιπτώσεις.....</u>	<u>11</u>
<u>1.5. Χωρικές διαστάσεις.....</u>	<u>13</u>
<u>1.6. Ο ρόλος του κράτους και των άτυπων δικτύων στήριξης.....</u>	<u>15</u>
<u>1.6.1. Παρεμβάσεις μέσω χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης</u>	<u>16</u>
<u>1.6.2. Πλαίσιο απαιτούμενης πολιτικής αντιμετώπισης του κοινωνικού</u>	<u>18</u>
<u>αποκλεισμού.....</u>	<u>18</u>
<u>2. Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός.....</u>	<u>20</u>
<u>2.1. Ιστορικά στοιχεία.....</u>	<u>20</u>
<u>2.2. Οντολογικός προσδιορισμός.....</u>	<u>22</u>
<u>2.3. Παρουσία των τσιγγάνων στην Ελλάδα.....</u>	<u>26</u>
<u>2.4. Ονομασίες, προσδιοριστικοί όροι και ομάδες τσιγγάνων στον</u>	<u>27</u>
<u>ελληνικό χώρο.....</u>	<u>27</u>
<u>2.4 Αξιακό σύστημα, θεσμοί και δομή της κοινωνίας των τσιγγάνων</u>	<u>30</u>
.....	<u>30</u>
<u>2.5. Ιδεότυποι επαγγελμάτων.....</u>	<u>33</u>
<u>2.6. Αστική κοινωνία και τσιγγάνοι.....</u>	<u>35</u>
<u>2.7. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των τσιγγάνων.....</u>	<u>38</u>
<u>2.8 Η συμπεριφορά των τσιγγάνων απέναντι στον αποκλεισμό τους</u>	<u>41</u>
.....	<u>41</u>
<u>2.9 Οι χωρικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των</u>	<u>44</u>
<u>τσιγγάνων.....</u>	<u>44</u>
<u>2.10. Πολιτική.....</u>	<u>47</u>
<u>2.10.1. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγάνων</u>	<u>47</u>
<u>από τους θεσμικούς φορείς.....</u>	<u>47</u>
<u>2.10.2. Απαιτούμενες ενέργειες - παρεμβάσεις.....</u>	<u>48</u>
<u>3. Βιβλιογραφία.....</u>	<u>51</u>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκπόνηση της μελέτης «ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ, ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΡΟΜ ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ» αφορά τους τσιγγάνους του νομού Λάρισας. Ανατέθηκε στην ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΗΣ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ ΑΕ (ΑΕΝΑΛ ΑΕ), μέσω προγραμματικής σύμβασης, με την υπ' αριθμ. 354/1-10-2002 απόφαση του Νομαρχιακού Συμβουλίου Λάρισας. Στην αρχική εισήγηση προς το Νομαρχιακό Συμβούλιο αναφέρονταν, όπως και από τον τίτλο φαίνεται, η μελέτη των τσιγγάνων της συνοικίας «Νέα Σμύρνη» του δήμου Λάρισας. Κατά τη διάρκεια συζήτησης του θέματος στο Νομαρχιακό Συμβούλιο αποφασίστηκε η επέκταση της μελέτης σε όλους τους τσιγγάνους του νομού Λάρισας περιλαμβάνοντας και τους τσιγγάνους των δήμων Τυρνάβου και Φαρσάλων.

Η μελέτη, με το από 5/11/2002 συμφωνητικό, ανατέθηκε από την ΑΕΝΑΛ ΑΕ στη ΦΟΡΕΣΤ ΑΕ, εταιρεία ανήκουσα στο μητρώο συνεργατών της, και ολοκληρώθηκε, όπως προβλέπονταν, σε διάστημα έξι (6) μηνών (Μάιος του 2003).

Η μελέτη αναπτύσσεται σε πέντε (5) τεύχη:

ΤΕΥΧΟΣ I:	ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΑΣ
ΤΕΥΧΟΣ II:	ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ
ΤΕΥΧΟΣ III:	ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ, ΔΗΜΟΥ ΛΑΡΙΣΑΣ
ΤΕΥΧΟΣ IV:	ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΦΑΡΣΑΛΩΝ
ΤΕΥΧΟΣ V:	ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΤΥΡΝΑΒΟΥ
	ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΑΣ, ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ
	ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

Το ανά χείρας ΤΕΥΧΟΣ I αναφέρεται στη θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος και περιλαμβάνει τις ακόλουθες 2 ενότητες:

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ
2. ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Στην ομάδα μελέτης μετείχαν οι παρακάτω:
ΣΟΥΜΠΕΝΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, Οικονομολόγος, Επίκουρος καθηγητής
Πανεπιστημίου Μακεδονίας, *σε ρόλο συντονιστή της μελέτης*
ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Πειραιά,
σε θέματα επιχειρηματικής στρατηγικής
ΣΩΜΑΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, χωροτάκτης - κάτοχος τίτλου MIS, *αναλυτής των*
ερωτηματολογίων και συντάκτης των κειμένων
ΝΑΒΑΚΟΥΔΗ ΜΑΡΙΑ, οικονομολόγος *στην επιμέλεια των κειμένων*
ΒΑΣΑΡΔΑΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, πολιτικός μηχανικός
ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ οικονομολόγος
ΖΑΜΠΑΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, υπάλληλος γραφείου
ΟΜΑΔΑ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, Τμήμα Οργάνωσης
και Διοίκησης Επιχειρήσεων, *στη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων*

Σημαντική ήταν η βοήθεια :

Του ΟΝΤΟΥΛΗ ΠΕΤΡΟΥ, Διευθυντή του δήμου Τυρνάβου, με στοιχεία και
ειδικές σημειώσεις σε ότι αφορά τους τσιγγάνους του δήμου Τυρνάβου και
Του ΛΙΑΠΗ ΤΑΣΟΥ, Πολιτικού Μηχανικού , Προϊσταμένου τεχνικών υπηρεσιών
του δήμου Φαρσάλων και

Του ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Πολιτικού Μηχανικού, Προϊσταμένου
προγραμματισμού του δήμου Λάρισας

Στην απογραφή συνέβαλε ο σύλλογος «Η ΕΛΠΙΔΑ», των κατοίκων της Νέας
Σμύρνης και οι κάτοικοι των πολλά άτομα των οικισμών όπου έγινε η
απογραφή με τη φιλόξενη διάθεσή τους.

Όλους όσους συνέβαλαν στην υλοποίηση του έργου ευχαριστούμε θερμά.

ΛΑΡΙΣΑ, Απρίλιος 2003

1. Θεωρητική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού

1.1. Ορισμοί

Ο **Βέμπερ** ορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό (social closure, social exclusion) ως «τη δράση των κοινωνικών ομάδων που μεγιστοποιούν τα δικά τους οφέλη, περιορίζοντας την πρόσβαση στις αμοιβές μόνο στα μέλη τους. Με τον τρόπο αυτό αποκλείουν τους ξένους.»

Ο **Πάρκιν** κατέληξε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι «ο μηχανισμός με τον οποίο γίνεται η κατανομή της ισχύος μεταξύ των τάξεων». Τον διακρίνει σε δυο στρατηγικές:

α. «σ` αυτή του αποκλεισμού με βάση την οποία ομάδες με προνομιακή πρόσβαση στις αμοιβές επιχειρούν να αποκλείσουν τους ξένους και να μεταβιβάσουν τα προνόμια στους οικείους τους» και

β. «σ` αυτή του σφετερισμού όπου οι ξένοι, ομαδικά οργανωμένοι, προσπαθούν να αποκτήσουν μεγαλύτερο μερίδιο από τις προσόδους»

(Ambercrombie, 1984)

Οι δύο παραπάνω απόψεις συνδέουν το φαινόμενο με τα οικονομικά μεγέθη και το μηχανισμό κατανομής των αμοιβών. Σε επόμενο στάδιο αυτά σχετίζονται με το κοινωνικό status και τη διαδικασία της ταξικής-κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι πολιτική έννοια η οποία καλύπτει πολλά φαινόμενα - προβλήματα, τα οποία στη σημερινή εποχή συσχετίζονται μεταξύ τους και χρειάζονται κοινή και συντονισμένη αντιμετώπιση. Δεν προκαλείται μόνο από τις οικονομικές συνθήκες και την αναδιανομή του εισοδήματος, αλλά σχετίζεται με πολλά άλλα φαινόμενα, με τα οποία δημιουργεί ένα φαύλο κύκλο. Η αναφορά στους «ξένους», δείχνει τη συσχέτισή του φαινομένου με τα στερεότυπα - προκαταλήψεις, που έχουν οι πλεονεκτούσες, αριθμητικά, κοινωνικές ομάδες για τις μειονεκτούσες.

Το 1974, πρώτος ο **Λενουάρ** καθιέρωσε τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού που περιγράφει κάποια κοινωνικά φαινόμενα, όπως τα αντιλαμβανόμαστε σήμερα (βλ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1998, σελ. 68). Πριν από αυτόν

χρησιμοποιούνταν ο όρος «φτώχεια» (βλ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ 1998, σελ. 90, προγράμματα της Ε.Ε. ΦΤΩΧΕΙΑ I, II, III). Στο πρόγραμμα ΦΤΩΧΕΙΑ III άρχισε να γίνεται η μετάβαση από τον όρο φτώχεια σε αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος μετά το 1989 έγινε πανάκεια. Βασική αιτία γι αυτό ήταν το γεγονός ότι ο προηγούμενος όρος δεν κάλυπτε όλες τις ομάδες και το σύνολο των συνθηκών που αυτές βίωναν. Ο νέος όρος συμπεριλαμβάνει πολλά κοινωνικά φαινόμενα και περιγράφει πλήρως τις διαστάσεις και τις επιπτώσεις τους στους τομείς και στις ομάδες της κοινωνίας.

Σύμφωνα, με το **πράσινο βιβλίο** της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κάποιος θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένος όταν, χαρακτηρίζεται από ανεπάρκεια στο εισόδημα, αδυναμία συμμετοχής στην εργασιακή ζωή, στην απόκτηση ποιοτικής κατοικίας, εκπαίδευσης και υγείας, και στην πρόσβαση στις υπηρεσίες που σχετίζονται με τα δημόσια αγαθά. Ο κοινωνικά αποκλεισμένος ζει στην ανέχεια και στο περιθώριο της κοινωνίας. (ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1998, σελ. 50 - 51)

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που υφίστανται διακρίσεις, βιώνουν ανισότητες και αντιδρούν με συμπεριφορές που δε συμβαδίζουν με τις αξίες και τις αρχές τους (αλλοτρίωση της συμπεριφοράς). Το φαινόμενο είναι πολυσύνθετο και πολυτομεακό. Διαφοροποιείται χωρικά, κοινωνικά (από κοινωνική ομάδα σε ομάδα) και τομεακά (σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό επίπεδο). Έχει πολλές αιτίες, επιπτώσεις, αποτελέσματα και απαιτεί διαφορετικούς τρόπους πολιτικής αντιμετώπισης κατά περίπτωση. Η πολιτική που θα εφαρμοσθεί για την αντιμετώπισή του, πρέπει να συντονίζει τις αποσπασματικές ενέργειες κατά τομέα, βάσει γενικού σχεδίου (διαδικασία σχεδιασμού). Παράλληλα, το φαινόμενο σχετίζεται με τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ολοκλήρωσης της κοινωνίας. (ΚΕΚΜΟΚΟΠ 1998, σελ. 53, 54)

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού είναι νεφελώδες και ασαφές. Έχει πολλές αιτίες που είναι κοινωνικά φαινόμενα και απαιτούν διαφορετική πολιτική αντιμετώπισης. Οι διαστάσεις και οι επιπτώσεις του υπάρχουν σε πολλές διαφορετικές ομάδες, τομείς και χώρους. Ακόμη το αποσπασματικό στη προσέγγισή του δε βοηθά

στον ενιαίο ορισμό. Επιπρόσθετα, η μη ανάδυση στην επιφάνεια των αιτιών του φαινομένου οδηγεί στην αδυναμία ερμηνείας και διάγνωσής του.

Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο ορισμός:

Κοινωνικός αποκλεισμός νοείται το σύνολο των διαδικασιών που παρεμποδίζουν σε άτομα και ομάδες της κοινωνίας την πρόσβαση και την απορρόφηση όλων των κοινωνικών και δημόσιων αγαθών της κοινωνίας μας. Οι διαδικασίες αυτές μπορεί να οφείλονται και να προκαλούνται από άλλα φαινόμενα σχετιζόμενα με τον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό τομέα της κοινωνίας.

Δηλαδή,

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια διαδικασία και μια κατάσταση που τις προσδιορίζουν:

α. η παρεμπόδιση και η έλλειψη κοινωνικών δικαιωμάτων

β. Η άρνηση και η αδυναμία συμμετοχής στην παραγωγή και στην απόλαυση των κοινωνικών και δημοσίων αγαθών.

γ. Η απαγόρευση και η απραξία στη διαμόρφωση του τρόπου άσκησης της εξουσίας (ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1998, σελ 67).

Αποσαφηνίζονται τα εξής:

α. Οι ομάδες ή τα άτομα που βιώνουν τον αποκλεισμό μπορεί να μην είναι «νομιμοποιημένα» μέλη της κοινωνίας. Δεν πρέπει να απορρίπτονται από τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού και επομένως από την πολιτική δράσης, ομάδες όπως για παράδειγμα αυτές των μη νόμιμων μεταναστών. Αυτοί πρέπει να νοούνται, με την ανοχή της κοινωνίας και των θεσμικών φορέων της, μέλη δραστηριοποιημένα μέσα στους μηχανισμούς απασχόλησης και εκμεταλλεύσιμα πολλές φορές από αυτούς, για να απορριφθεί το ενδεχόμενο απόρριψής τους πριν καν αντιμετωπισθούν ως ομάδα αποκλεισμού (ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1998, σελ. 56, αρχή της ισοπολιτείας - ισότητας, σελ. 98, μετάβαση από το μοντέλο Bismarck στο μοντέλο Beveridge σελ. 152 - 158).

Επίσης, θα πρέπει να αντιμετωπισθούν τα ενδεχόμενα τόσο αυτών που κατείχαν κάποια δημόσια και κοινωνικά αγαθά και τα έχασαν, όσο και εκείνων που έχουν το νομικό δικαίωμα να τα κατέχουν και δεν τους παρέχονται. Για τους τελευταίους πρέπει να δημιουργηθούν οι μηχανισμοί ένταξης και νομιμοποίησής τους και έπειτα να αντιμετωπιστεί ο κοινωνικός αποκλεισμός τους (ΙΣΚ, 1998, σελ. 20).

β. Ο ορισμός των δημόσιων αγαθών σχετίζεται με τον μηχανισμό των τιμών, μιας και δημόσια αγαθά είναι εκείνα των οποίων το όφελος δεν διαιρείται και δεν εξατομικεύεται, αλλά διαχέεται σε ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο (Γεωργοσακόπουλος, 1997 σελ. 31, 32). Την παραγωγή και διάθεσή τους αναλαμβάνει το κράτος πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας. Συνήθως ο δημόσιος φορέας τα παρέχει γιατί δεν δίνουν επιχειρηματικό αλλά κοινωνικό κέρδος, κάτι που είναι ασύμφορο για τον ιδιώτη να επενδύσει σε αυτά. Τα δημόσια αγαθά είναι ταυτόχρονα και κοινωνικά διότι παρέχονται πάντοτε από την οργανωμένη κοινωνία και τους θεσμικούς της φορείς. Τέτοια είναι η εκπαίδευση, η υγεία, η άμυνα κλπ.

1.2. Αιτίες

Γενικά υπάρχουν πολλοί λόγοι και φαινόμενα τα οποία είναι αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Ορισμένοι εξ' αυτών αναφέρονται στη συνέχεια.

1. Πολιτικοί - νομικοί και θεσμικοί παράγοντες όπως:

η πρόσβαση μόνο των ντόπιων κατοίκων σε κάποια αγαθά και όχι των μεταναστών επειδή δεν κατέχουν τα κατάλληλα δικαιολογητικά
η μη παροχή δανείου στους τσιγγάνους επειδή τα σπίτια τους δεν μπορούν να μπουν ως υποθήκη αφού τα περισσότερα από αυτά είναι με προσύμφωνο

2. Οικονομικοί παράγοντες όπως:

η ανεργία
η βιομηχανική αναδιάρθρωση
το ελαστικό ωράριο εργασίας
η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας
η νέα τεχνολογία
η φτώχεια
η μετανάστευση
ο ανταγωνισμός

3. Πολιτισμικοί και ιδεολογικοί παράγοντες όπως:

- η θρησκεία
- το φύλλο
- η έλλειψη διαπολιτισμικής εκπαίδευσης
- τα δόγματα και αντιλήψεις
- οι προκαταλήψεις και στερεότυπα
- η ξενοφοβία και η πολιτισμική ετερότητα
- η αύξηση του εγωκεντρισμού και του ατομικισμού

4. Κοινωνικοί παράγοντες όπως:

- η αλλοτρίωση
- οι αλλαγές στο αξιακό σύστημα
- η ταξική διαστρωμάτωση
- το κοινωνικό status
- η εξέλιξη της αστικής κοινωνίας, η αλλαγή των κοινωνικών δομών και η κρίση των άτυπων δικτύων στήριξης και η παρακμή των παραδοσιακών δομών
- η πολιτική πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας

5. Χωρικοί και γεωγραφικοί παράγοντες όπως:

- οι περιθωριοποιημένες ζώνες κατοικίας
 - η κακής ποιότητας κατοικία
 - οι ελλειπείς υποδομές
 - το υποβαθμισμένο περιβάλλον και ο ελλιπής κοινωνικός εξοπλισμός
- (ΕΚΚΕ, 1996, σελ. 51, 24-29)

Τα παραπάνω δημιουργούν κοινωνικό αποκλεισμό σε πολλούς τομείς για τις ομάδες που τα βιώνουν. Ο αποκλεισμός αυτών μπορεί να είναι στον ίδιο κοινωνικό τομέα με την αιτία, αλλά και σε άλλους. Επίσης, η αιτία μπορεί να μετατραπεί σε διαχρονικό αποτέλεσμα αλλά και να γίνει χαρακτηριστικό της ομάδας. Ακόμη, τα αποτελέσματα του αρχικού αποκλεισμού μπορεί να γίνουν νέες αιτίες αποκλεισμού. Έτσι το φαινόμενο είναι φαύλος κύκλος και παραδείγματα αυτού είναι η λειτουργία του *σωρευτικού μειονεκτήματος* που

συσχετίζει το κοινωνικό αποκλεισμό με τη φτώχεια, την ανεργία, και την εκπαίδευση και ο συσχετισμός της κατάστασης κατοικίας, της ανεργίας και του επιπέδου εκπαίδευσης. (βλ. Καραντινός, 1990, σελ. 21, 35). Αυτός ο φαύλος κύκλος μπορεί να συνεχίζεται έπ' αόριστο αν δεν υπάρξει η κατάλληλη πολιτική παρέμβαση και αν δεν προσεγγιστούν θεωρητικά οι αρχικές αιτίες.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι παραπάνω αιτίες μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους και να συσχετίζονται, δίνοντας συσσωρευτική δυναμική στη δημιουργία του κοινωνικού αποκλεισμού. Επίσης πολλά από τα προαναφερθέντα φαινόμενα προκύπτουν ως αποτελέσματα από την ύπαρξη του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βασική αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού και φαινόμενο που συμβάλει στη διαχρονικότητά του σε συγκεκριμένες ομάδες, είναι το γεγονός ότι αυτός που αποκλείεται και αυτός που αποκλείει δεν παρουσιάζουν τη θέληση να λυθεί το θέμα. Ο πρώτος γιατί δεν έχει τη δύναμη ενώ ο δεύτερος γιατί δε θέλει να υπάρξει λύση αφού εξυπηρετείται από την υπάρχουσα κατάσταση. Έτσι, μέσα από αυτή τη διαδικασία και το διαχωριστικό όριο που υπάρχει λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ του αποκλεισμένου και αυτού που αποκλείει, δημιουργούνται:

- α. πλειονότητα και μειονότητες
- β. εσωομάδα και εξωομάδες (Αζίζη-Καλαντζή, 1996),
- γ. κοινωνία και παρακοινωνία
- δ. τάξεις και υποτάξεις (ΙΣΚ, 1998, σελ 392)
- ε. οικείοι και άλλοι (Γκότοβος, 1996).

Οι παραπάνω αποτυπώσεις της κατάστασης του αποκλεισμού αναδεικνύουν εν δυνάμει δυϊσμούς οι οποίοι παραπέμπουν στη δημιουργία περιθωρίου για τον αποκλειόμενο (βλ. ΕΚΚΕ, 1996, σελ. 87).

Τελειώνοντας στο φαινόμενο του αποκλεισμού υπάρχει αυτός που αποκλείει και αυτός που αποκλείεται. Όταν οι θεσμικοί φορείς που έχουν ως ρόλο την ισοκατανομή και διάθεση των κοινωνικών αγαθών, παίρνουν τη θέση αυτών που αποκλείουν τότε έχουμε τη χειρότερη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού. Ο αποκλειόμενος όταν δεν έχει πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά οδηγείται στην οικονομική εξαθλίωση και στην υποβάθμιση της ποιότητας ζωής.

1.3. Ομάδες κινδύνου

Οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες ταυτίζονται με το περιθώριο τη σημερινή εποχή και που διατρέχουν το κίνδυνο να αποκλειστούν και να οδηγηθούν εκτός κοινωνικής ζωής είναι:

- οι άνεργοι και φτωχοί
- τα άτομα με ειδικές ικανότητες
- οι ηλικιωμένοι και περισσότερο οι ζώντες σε απομακρυσμένες περιοχές
- οι άστεγοι
- τα άτομα με αυξημένη παραβατικότητα (ναρκομανείς και φυλακισμένοι)
- οι γυναίκες
- οι μειονότητες και μετανάστες

Αυτοί είναι σήμερα οι κοινωνικά αποκλεισμένοι οι οποίοι έχουν ανεπαρκές κοινωνικό εισόδημα (βλ. Καραντινός, 1990, σελ. 6).

Μια κοινωνική ομάδα για να μετατραπεί σε κοινωνικά αποκλεισμένη διατρέχει κάποια στάδια αποκλεισμού. Αρχικά κατά το στάδιο του κινδύνου, μια ομάδα έχει την πιθανότητα να τεθεί σε πορεία αποκλεισμού όταν διαθέτει κάποιες μειονεξίες. Τέτοιες είναι ο αναλφαβητισμός, η κακή ποιότητα κατοικίας, η συγκρουσιακές σχέσεις μέσα στην οικογένεια κ.α.

Στο δεύτερο στάδιο της απειλής, άτομα της ομάδας, εξαιτίας κάποιας σημαντικής αλλαγής, χάνουν την δυνατότητα απόκτησης των βασικών αγαθών για την επιβίωσή τους. Τέτοιες αλλαγές είναι οικονομικής φύσεως όπως η ανεργία λόγω ελλιπούς κατάρτισης και αλλαγής της τεχνολογίας, οι σοβαρές ασθένειες, ο θάνατος μέλους της οικογενείας, όπως ο αρχηγός του νοικοκυριού κ.α.

Στο τρίτο στάδιο της αλλοτριώσης, υπάρχει αποσταθεροποίηση της υπάρχουσας δομής του περιβάλλοντος και των σχέσεων - δικτύων, που βοηθούσαν και στήριζαν άτομα της ομάδας. Τέτοιες περιπτώσεις σχετίζονται με αδυναμία στήριξης των ηλικιωμένων και των ΑΜΕΑ, όταν παύουν να υπάρχουν κάποια άτυπα δίκτυα όπως η οικογένεια ή συγγενείς.

Στο τέταρτο στάδιο της έκπτωσης υπάρχει ως αποτέλεσμα μερική ή ολική ρήξη των κοινωνικών δεσμών του ατόμου με το γύρω περιβάλλον του. Αυτή η ρήξη προκαλείται από οικονομικά αίτια και συνδυάζεται με την εξάρτηση του ατόμου από τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας.

Στο τελευταίο στάδιο της πλήρους περιθωριοποίησης και του πραγματικού κοινωνικού αποκλεισμού, το άτομο ή ομάδα δεν έχει επαφή και δεν αλληλεπιδρά εποικοδομητικά με καμία άλλη κοινωνική ομάδα. Έτσι, υπάρχει στέρηση βασικών δικαιωμάτων και κοινωνικών αγαθών. Η ομάδα αντιδρά παραβατικά ή με εσωστρέφεια ή με αδιαφορία και απάθεια. Αυτό το στάδιο είναι το πιο επικίνδυνο γιατί η επανένταξη είναι αρκετά δύσκολη αφού η ομάδα την αρνείται αμφισβητώντας με αυτό τον τρόπο το σύστημα που την απέκλεισε.

1.4. Επιπτώσεις

Προηγουμένως έγινε αναφορά στις αιτίες του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού. Εξαιτίας του γεγονότος ότι υπάρχει ένας φαύλος κύκλος που συνδέεται με το φαινόμενο, κάποιες από τις προηγούμενες αιτίες είναι και επιπτώσεις στις ομάδες αποκλεισμού.

Έτσι, υπάρχει:

- επιδείνωση της φτώχειας
- διατήρηση της ανεργίας
- δημιουργία κακών συνθηκών για την οικογενειακή ζωή
- ελλιπής εκπαίδευση
- ανυπαρξία ενεργειών πρόνοιας
- κακής ποιότητας κατοικία

Σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνία, με την ύπαρξη του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι η διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και ο παρεμποδισμός της ισόρροπης ανάπτυξης σε όλους τους τομείς, ομάδες και χώρους. Οι ομάδες αποκλεισμού αναγκάζονται να κινούνται στο περιθώριο και να εξαρτώνται από την υπόλοιπη κοινωνία. Έτσι δεν προσφέρουν σε αυτή και χάνονται με αυτό τον τρόπο χρήσιμοι παραγωγικοί πόροι. Ακόμη το

περιθώριο οδηγεί σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές οι οποίες με τη σειρά τους προκαλούν νέους αποκλεισμούς.

Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι επιλέγουν κάποιους από τους παρακάτω τρόπους στη συμπεριφορά τους απέναντι στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Συχνά φέρονται με αδιαφορία. Η κατάσταση αποκλεισμού που βιώνουν τους προσδίδει αμηχανία στο φέρεσθαι και ένα μοιρολατρικό τρόπο ζωής. Δεν αποζητούν, δεν αναμένουν τίποτα και εξαρτώνται από τις παροχές των θεσμικών φορέων του κράτους. Χαρακτηρίζονται από άρνηση συμμετοχής στα θέματα που τους αφορούν και η στάση αυτή τους οδηγεί ακόμη περισσότερο στο περιθώριο και τον αποκλεισμό. Τέτοιες ομάδες αποκλεισμού είναι οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με ειδικές ικανότητες, οι τσιγγάνοι, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά κ.α.

Άλλοτε η συμπεριφορά τους χαρακτηρίζεται από παραβατικότητα. Λόγω των κακών συνθηκών ζωής οι αποκλεισμένοι ευρισκόμενοι σε αδιέξοδο, αλλοτριώνονται και χάνουν την επαφή με την οικογένεια, την παράδοση, και το δίκαιο. Αρχίζουν και φθονούν το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο που είναι η αιτία για τη μη διάθεση σε αυτούς των κοινωνικών και δημοσίων αγαθών. Δε δέχονται μερίδιο στην ευθύνη του αποκλεισμού τους και δρουν παραβατικά για λόγους επιβίωσης, για επιβεβαίωση της ύπαρξής τους αντιδρώντας παράλληλα με αυτό τον τρόπο στην απόρριψη που δέχονται. Τέτοιες ομάδες αποκλεισμού είναι οι ναρκομανείς και οι φυλακισμένοι.

Τρίτο είδος είναι η πλήρης αφομοίωση. Αποδεχόμενα τα μέλη της ομάδας αποκλεισμού αυτόν, προσπαθούν να τον υπερκεράσουν με ένταξη χωρίς όρους στον κοινωνικό περίγυρο. Με αυτό τον τρόπο επιθυμούν να αποφύγουν το στιγματισμό και το περιθώριο. Η συγκεκριμένη συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από αλλοτρίωση του αξιακού συστήματος και του τρόπου ζωής τους. Ταυτόχρονα, υιοθετούν νέο τρόπο ζωής χωρίς τελικά να γνωρίζουν αν θα γίνουν αποδεκτοί. Δεν έχουν στήριξη από κανένα παρά μόνο από την ομάδα που ανήκουν. Τέτοιες ομάδες αποκλεισμού είναι οι τσιγγάνοι, οι Ρωσοπόντιοι και οι ξένοι μετανάστες.

Κάποιοι άλλοι αποκλεισμένοι επιλέγουν την εσωστρέφεια και την ανάπτυξη αμυντικών μηχανισμών με σκοπό τη διαφύλαξη των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών τους. Αυτή η εσωστρέφεια είναι ένα είδος

αποκλεισμού της πλειονότητας, από τις κοινωνικές σχέσεις με την μειονότητα (την ομάδα αποκλεισμού).

Τέλος, άλλο είδος συμπεριφοράς είναι το φαινόμενο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας η οποία σχετίζεται με την «αφομοίωση» και την «αδιαφορία». Κατά τη συμπεριφορά αυτή το αντικείμενο του αποκλεισμού δέχεται και υιοθετεί το ρόλο που το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο του δίνει και ενεργεί σύμφωνα με τους κανόνες που του ορίζουν οι άλλοι. (Τάτσης Χ. Ν., 1988, Λυδάκη, 1997, σελ. 134)

1.5. Χωρικές διαστάσεις

Επί το πλείστον το φαινόμενο χωρικά εμφανίζεται στους αστικούς ιστούς των πόλεων, με τη μορφή του χωροταξικού διαχωρισμού. Οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες χωροθετούνται σε συνοικίες και χωρικές ενότητες ξέχωρα από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1997, σελ. 6). Επιπρόσθετα, όπου αλλού έχει επιρροή το φαινόμενο, η κατοικία και η χωρική πραγματικότητα δε σχετίζονται με κάτι το μόνιμο (π.χ. καταυλισμοί μετακινούμενων τσιγγάνων).

Συγκρινόμενες οι περιοχές κατοικίας κάποιων ομάδων αποκλεισμού με άλλες του αστικού ιστού των πόλεων, παρουσιάζουν πλήθος κοινωνικών, οικονομικών και άλλου είδους ανισοτήτων. Σε αυτές υφίστανται ελλιπείς υποδομές οι οποίες προκαλούν χωροταξική απομόνωση.

Έτσι οι χωρικές ανισότητες συμβάλουν στην ισχυροποίηση του κοινωνικού αποκλεισμού στις διάφορες ομάδες αποκλεισμού. Με την ύπαρξη των χωρικών ανισοτήτων δεν επιτυγχάνεται η συνοχή και η ισόρροπη ανάπτυξη στο συνολικό χώρο του αστικού ιστού και παρουσιάζεται το φαινόμενο του γεωγραφικού αποκλεισμού των περιοχών, στις οποίες υπάρχουν οι παραπάνω ελλείψεις και ανισότητες. (ΕΚΚΕ 1996, σελ 171 - 196, Karadinis, Kavounidis, 1994, pp. 1-6).

Οι χωρικές διαστάσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού αποτυπώνονται:

- ως θύλακες αποκλεισμού, οι οποίοι δημιουργούνται στους ιστούς των αστικών περιοχών εξαιτίας των κακών οικονομικών συνθηκών και της ανεργίας που πλήττουν τους κατοίκους αυτών των περιοχών. Οι

θύλακες αυτοί εμφανίζονται είτε στο κέντρο των πόλεων, είτε διασκορπισμένοι σ' όλο τον αστικό ιστό. Σε αυτούς δε κατοικεί συγκεκριμένη ομάδα αποκλεισμού και δε χαρακτηρίζονται από έλλειψη βασικών υποδομών (ύδρευση, ηλεκτρικό, αποχέτευση). Επιπρόσθετα, ο κοινωνικός διαχωρισμός επιτείνει την εμφάνιση τέτοιων θυλάκων (Μαλούτας, 1996)

- ως περιθωριακές ζώνες, περιφερειακά της πόλης. Τέτοιες ζώνες χωροθετούνται κοντά σε κόμβους και χαρακτηρίζονται από έλλειψη βασικών υποδομών και λειτουργιών. Σε αυτές κατοικούν ομάδες αποκλεισμένων ή περιθωριακών.
- ως γκέτο, τα οποία είναι περιθωριακές ζώνες που κατοικούνται από συγκεκριμένη/ες ομάδα/ες αποκλεισμού. Το γκέτο κατοικείται κυρίως από ανθρώπους με συγκεκριμένη πολιτισμική, εθνική, θρησκευτική, πολιτική και φυλετική ταυτότητα. Στην περίπτωση του γκέτο η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι πιο δύσκολη, γιατί συνήθως έχει ως αιτίες τις φυλετικές προκαταλήψεις και τη ρατσιστική συμπεριφορά. Πολλά τέτοια παραδείγματα υπάρχουν στην αμερικάνικη πραγματικότητα με τα γκέτο των μαύρων. Ο συγκεκριμένος χώρος του γκέτο γίνεται πεδίο έκφρασης της άμυνας και της εσωστρέφειας της ομάδας που κατοικεί σε αυτό. Αυτή την πρακτική δεν τη συναντάμε στις άλλες χωρικές εκφάνσεις. Το γκέτο, δηλαδή, ο χώρος που κατοικεί μια ομοιογενής ομάδα αποκλεισμού, γίνεται δύσκολα προσπελάσιμος και προσβάσιμος και αποκλείει τους ξένους προς αυτόν.
- ως μετακινούμενοι πόλοι εγκατάστασης, εκτός αστικού χώρου που δεν έχουν μόνιμο χαρακτήρα. Αυτοί προκαλούνται από την απόρριψη, τον κοινωνικό αποκλεισμό ή τον ρατσισμό που υφίστανται μέλη της κοινωνίας από τα υπόλοιπα. Σε αυτούς τους πόλους κατοικούν κυρίως πληθυσμοί με νομαδικό τρόπο ζωής όπως οι τσιγγάνοι. Η συγκεκριμένη χωρική διάσταση μπορεί να υπάρξει σε αγροτικό, ημιαστικό και αστικό χώρο (περιφερειακά των πόλεων). Η εγκατάσταση αυτού του είδους που είναι μεταφερόμενη, έχει ίδια χαρακτηριστικά με το γκέτο.

Στην Ελλάδα συχνά είναι τα φαινόμενα της δεύτερης και τέταρτης περίπτωσης (ΓΓΛΕ, 1996). Εξαιτίας του γεγονότος ότι στη χώρα μας υπάρχει μόνο μια σημαντική μητροπολιτική περιοχή, αυτή των Αθηνών τα γκέτο και οι θύλακες αποκλεισμού είναι φαινόμενο που το συναντάμε μόνο σε αυτή (Maloutas, 1993).

Συνοψίζοντας: Τις εκφράσεις στο χώρο του κοινωνικού αποκλεισμού τις προκαλούν οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη (φτώχεια, κοινωνικός διαχωρισμός κ.α). Επιπρόσθετα, το κοινωνικό σύνολο δεν επισκέπτεται τα προηγούμενα είδη χωρικής αποτύπωσης του κοινωνικού αποκλεισμού, με τις ελλείψεις και την κατάσταση που τα χαρακτηρίζει, γιατί:

- νομίζει ότι κινδυνεύει
- δεν υπάρχει κάτι να το προσελκύσει
- τα υποτιμά λόγω των υπαρχόντων στερεοτύπων που υπάρχουν για τις ομάδες που ζουν αποκλεισμένες εκεί. (ΙΣΚ, 1998, σελ. 753).

1.6. Ο ρόλος του κράτους και των άτυπων δικτύων στήριξης

Η πολιτική κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας είναι ένα εργαλείο αντιμετώπισης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού. Πολλοί όμως ισχυρίζονται πως η ίδια παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του. Αυτό που ακολουθείται μέχρι σήμερα από τους θεσμικούς φορείς πρόνοιας, ως πρακτική είναι η βοήθεια στις ομάδες αποκλεισμού τόσο με υποστηρικτικές προτεραιότητες, όσο και με χρηματοοικονομική στήριξη (ΕΚΚΕ, 1996, σελ. 23). Γύρω από το θέμα έχει αναπτυχθεί μεγάλος διάλογος για το αν τελικά αυτή επιτελεί το σκοπό της. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν πολλοί επιστήμονες είναι το ότι πολλές φορές όη χρηματική στήριξη δεν συνοδεύεται από ευρύτερο σχεδιασμό αντιμετώπισης του προβλήματος (οριζόντια παρέμβαση) οδηγεί στο να στιγματίζει τελικά αυτόν που προσπαθεί να ευεργετήσει.

Ο στιγματισμός αυτός πολλές φορές οδηγεί σε μια άνευ όρων εξάρτηση του αποκλεισμένου, η οποία του αφαιρεί τη θέληση για αγώνα και προσπάθεια για ένταξη. Έτσι η συγκεκριμένη πολιτική γίνεται αιτία κοινωνικού αποκλεισμού. Από την άλλη οι νέες οικονομικές συνθήκες αναγκάζουν τα κράτη να περιορίζουν τις δαπάνες τους για την πρόνοια και

να δημιουργούν έτσι αποκλεισμούς σε ομάδες που δεν έχουν νομικά κατοχυρωμένο το δικαίωμα της πρόνοιας (μετανάστες).

Στον κοινωνικό αποκλεισμό λόγο έχουν οι συμπληρωματικοί μηχανισμοί στήριξης, δηλαδή τα *άτυπα δίκτυα στήριξης* όπως:

- η οικογένεια, η οποία αποτελεί τη βασική οντότητα στήριξης ενός ατόμου για να μπορέσει να ξεπεράσει σε πρώτο στάδιο τον αποκλεισμό που αρχίζει να βιώνει. Εξαιτίας της οικογένειας, η οποία εξακολουθεί να είναι ισχυρός θεσμός σήμερα στην Ελλάδα, άργησαν να εμφανιστούν τα φαινόμενα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Επίσης, όταν εμφανίστηκαν ήταν ήπιας μορφής. Τα τελευταία χρόνια όμως ο θεσμός της οικογένειας δέχεται απανωτά πλήγματα (αύξηση μονογονεϊκών νοικοκυριών, διαζύγια), τα οποία αποδυναμώνουν τον ως τώρα ευεργετικό της ρόλο στην καταπολέμηση του αποκλεισμού.
- οι φίλοι, συνάδελφοι, γείτονες κλπ, οι οποίοι βοήθησαν ως ένα βαθμό, αλλά σήμερα με τους αυξανόμενους ρυθμούς αποξένωσης που επικρατούν στον αστικό χώρο, τείνει να εξαλειφθεί η παρέμβασή τους στο φαινόμενο. (Καραντινός, 1990 σελ. 8, 22, 35).
- οι εσωτερικοί δεσμοί, που υπάρχουν σε συγκεκριμένες πολιτισμικές ομάδες οι οποίες σήμερα βιώνουν τον αποκλεισμό. Οι δεσμοί υπάρχουν λόγω της κοινής καταγωγής, γλώσσας, θρησκείας και τρόπου ζωής μιας συγκεκριμένης ομάδας. Ενεργοποιούνται όταν όλη η ομάδα εξαιτίας της παρουσίας της σε ξένο περιβάλλον, πολιτισμικά διαφορετικό, βιώνει τάσεις απόρριψης. Η ομάδα μέσω αυτών των δεσμών διατηρεί την εσωστρέφειά της. Ακόμη αποφεύγει την αφομοίωση που της επιβάλλεται από τον κοινωνικό περίγυρο μέσω της διαδικασίας του αποκλεισμού. (Καβουνίδου, ΕΚΚΕ 1996).

1.6.1. Παρεμβάσεις μέσω χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Έχει γίνει σαφές ότι το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού εξαιτίας της πολυμορφίας του απαιτεί άμεση πολιτική παρέμβαση. Η πολιτική των κρατών της ΕΕ σε αυτό μετά το 1980, τίθεται υπό αμφισβήτηση γιατί έγινε

αποσπασματικά, χωρίς να υπάρχει γενική κατεύθυνση. Επίσης, Δεν εμπεριείχε το συνολικό σχεδιασμό και την οριζόντια και πολυτομεακή παρέμβαση. Έτσι, τα αποτελέσματα αυτής ήταν ένα είδος κοινωνικών παροχών στις ομάδες που βιώνουν το φαινόμενο, χωρίς όμως να προσεγγιστούν και να αντιμετωπισθούν οι γενεσιουργές αιτίες του κατά περίπτωση.

Πολλά προγράμματα έχουν υλοποιηθεί από την ΕΕ από την εμφάνιση της έννοιας της φτώχειας και κατά τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού. Λύσεις όμως δεν έχουν δοθεί. Συν τοις άλλοις η παρέμβαση για την επίλυση του κοινωνικού αποκλεισμού, δε βόλευε τις κυβερνήσεις αφού αρνούνταν να παραδεχτούν ότι το φαινόμενο έχει τόσο ισχυρές ρίζες και πολυπλοκότητα. Ενεργούσαν τοιουτοτρόπως γιατί έτσι κάλυπταν την αδυναμία τους για αντιμετώπιση του προβλήματος και απέτρεπαν την αλλαγή των προϋπολογισμών τους, μη δίδοντας πραγματική κοινωνική βοήθεια αφού για αυτό δεν υπήρχαν διαθέσιμα κονδύλια. Προτιμούσαν την άμεση παρέμβαση με κοινωνικές παροχές για την μάζα και προγράμματα τα οποία τελικά δεν έδωσαν ουσιαστική βοήθεια. Πάντως η προσπάθεια συνεχίζεται τόσο με νέα προγράμματα όσο και με συνέδρια, ημερίδες και διασκέψεις γύρω από την θεωρητική προσέγγιση του θέματος.

Επιπρόσθετα, δεν υπήρχε η συγκατάθεση ή απαίτηση από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των αποκλεισμένων.

Άλλοι παράγοντες οι οποίοι συντέλεσαν στην αποτυχία των προγραμμάτων ήταν:

- η ταύτιση και αλληλοκάλυψη των αρμοδιοτήτων των φορέων της πρόνοιας
- η έλλειψη αποκέντρωσης και εθελοντισμού
- η ανυπαρξία αξιολογημένων ερευνών των αρμόδιων φορέων
- η γραφειοκρατία
- η έλλειψη συντονισμού των τομεακών πολιτικών που σχετίζονται με την αντιμετώπιση των φαινομένων
- η πολιτική παρέμβασης που δεν λαμβάνει υπόψη τη γνώμη του αποκλεισμένου
- η πρακτική παροχής μαζικών λύσεων και όχι ποιοτικής αντιμετώπισης

1.6.2. Πλαίσιο απαιτούμενης πολιτικής αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού

Στο πλαίσιο πολιτικής αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, που τελικά επιλέγεται σήμερα, μέσω των διαφόρων κοινοτικών πρωτοβουλιών και της κρατικής παρέμβασης, που προκαλεί η ανάγκη απορρόφησης Ευρωπαϊκών κονδυλίων, πρέπει να συμμετέχει ο αποκλειόμενος. Επίσης, πρέπει να αναδειχθεί και ισχυροποιηθεί ο ρόλος των άτυπων δικτύων στήριξης, του εθελοντισμού και του θεσμού της οικογένειας. Αυτά μπορούν να αντισταθμίσουν την απραξία του κράτους πρόνοιας, το οποίο για να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του μειώνει τις κοινωνικές παροχές. Δηλαδή, είναι απαραίτητο να επικρατήσει η φιλοσοφία ότι το κράτος, η οικογένεια και οι υπόλοιποι φορείς πρέπει να δρουν συμπληρωματικά για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Επιπλέον, είναι αναγκαία η συνεργασία των αποκλεισμένων και των μηχανισμών κοινωνικής ένταξης στην καταπολέμηση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων.

Τον τελευταίο καιρό δημιουργούνται εταιρικές σχέσεις που έχουν ως στόχο την παρέμβαση στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτές καλούνται να αντικαταστήσουν το κράτος πρόνοιας που συνεχώς συρρικνώνεται. Ακόμη, καλούνται να επιτύχουν την ισότητα στην παροχή των κοινωνικών αγαθών σε όλους. Σε αυτές τις εταιρικές σχέσεις λαμβάνει μέρος η τοπική αυτοδιοίκηση αφού σε τοπικό επίπεδο είναι εύκολη η παρέμβαση. Αυτό οφείλεται στην ευελιξία στη χρηματοδότηση δράσεων και στην αμεσότητα στην επίλυση των προβλημάτων. Άλλωστε, η τοπική αυτοδιοίκηση έχει τη δυνατότητα να παρέμβει «από τα κάτω, στην ουσία του προβλήματος» και να επιτύχει τη συνεργασία με τους αποκλεισμένους, για να βρουν μαζί κοινή λύση. Το τελευταίο μπορεί να γίνει εύκολα αφού πλέον ο αποκλεισμένος θα έχει άμεση επαφή με τον φορέα που προτίθεται να δώσει λύση και που πραγματικά μπορεί να βοηθήσει. Ακόμη η τοπική αυτοδιοίκηση γνωρίζει καλύτερα τα τοπικά προβλήματα και μπορεί πιο εύκολα να διαγνώσει τι είδους ανάγκες σε κοινωνικά αγαθά έχει κάθε περιοχή αποκλεισμένων, που είναι υπό την αρμοδιότητά της.

Ο ρόλος του κράτους τελικά πρέπει να περιορίζεται στο καθορισμό της γενικής πολιτικής και στη γενική εποπτεία κυρίως μέσω των περιφερειών.

Δηλαδή, το πολυδιάστατο και πολυτομεακό του φαινομένου χρειάζεται συντονισμένη οριζόντια και πολυτομεακή πολιτική η οποία θα καθορίζεται από το κράτος αλλά θα εφαρμόζεται κατά περίπτωση από τους τοπικούς φορείς.

2. Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός

2.1. Ιστορικά στοιχεία

Στην πορεία του χρόνου έχουν υπάρξει και αναπτυχθεί πολλές θεωρίες σχετικά με την γένεση, την καταγωγή, και την πορεία αυτών που σήμερα αποκαλούνται σε όλο το κόσμο τσιγγάνοι. Δεν έχει όμως υπάρξει ακόμη οντολογικός προσδιορισμός αυτών και δεν κατέληξαν οι επιστήμονες στο αν τελικά αυτοί αποτελούν εθνοτική ή κοινωνική ομάδα ή κάτι άλλο. Τόπος καταγωγής τους θεωρείται η ΒΔ. Ινδία και ειδικότερα η περιοχή του Παντζάμπ (σημερινό Πακιστάν).

Κάποια στιγμή έφυγαν από την Ινδία και ξεκίνησε έτσι η μακροχρόνια πορεία τους μέσα στους αιώνες. Οι λόγοι που συνέβη αυτό, δεν μπορούν να διευκρινιστούν ακριβώς. Οι επιστημονικές απόψεις για το θέμα δίστανται. Η γλώσσα των τσιγγάνων που δεν γράφεται δεν επέτρεψε την καταγραφή, από τους ίδιους, της ιστορίας των. Το τελευταίο κάνει ενδιαφέρουσα τη μελέτη της ζωής τους και έχει δημιουργήσει ένα μύθο γύρω από αυτούς. Η προσέγγιση τους υπήρξε αποσπασματική και μόνο στον τομέα της γλώσσας των τσιγγάνων (Ρομανί), έγινε λεπτομερειακή έρευνα. Έτσι αρκετά συχνά οι μελετητές εμφανίζονται να βλέπουν σε αυτούς ότι ήθελαν και είχαν στη φαντασία τους.

Η καταγωγή, η πορεία και ο προσδιορισμός της ομάδας τους, είναι ασαφή σε σημείο που έχουν παρουσιαστεί προσεγγίσεις αρκετά εξωπραγματικές (Έξαρχος, 1996 σελ. 11 - 24, Ντούσας, 1997, σελ. 33 - 40, Καλαμαράς - Ξυδιανός, 1995 σελ. 6 - 19, Γεωργίου, Τερζοπούλου, 1996, σελ. 4 - 7 κ.α.).

Η φυγή τους από την Ινδία χρονολογείται μεταξύ του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα μ.Χ. Η Ινδική κοινωνία στην οποία ζούσαν ήταν οργανωμένη σε κάστες (τάξεις). Οι πρόγονοι των σημερινών τσιγγάνων ήταν οι Ντομ, οι οποίοι αποτελούσαν τμήμα της ομάδας των παρίων που δρούσε στο περιθώριο της αστικής κοινωνίας. Ήταν οι δούλοι και θεωρούνταν μιάσματα. Δεν είχαν κανένα δικαίωμα και λόγο. Κάποια στιγμή δημιουργήθηκε ένα κίνημα αντίθεσης στο σύστημα των καστών από ορισμένους ευγενείς γαιοκτήμονες, τους Τζατ. Οι Ντομ και οι υπόλοιποι παρίες ήταν το πολυπληθέστερο τμήμα

της ινδικής κοινωνίας, οπότε οι Τζατ με τις απόψεις που εξέφραζαν άρχισαν να υποστηρίζουν τους παρίες. Έτσι, επαναστάτησαν οι παρίες μαζί με τους Τζατ ενάντια στην υπόλοιπη ινδική κοινωνία. Το αποτέλεσμα όμως ήταν να πνιγεί στο αίμα η επανάστασή τους και να αναγκασθούν να φύγουν για να γλιτώσουν τους διωγμούς. Γι αυτό τους τσιγγάνους τους συναντάμε μετά τη φυγή τους ως Τζατ ή Ζοτ, Λούρι ή Νούρι και Ρομ ή Λόμ. (βλ. Ντούσας, σελ. 37 - 38, Έξαρχος, 1996, σελ 17 - 18). Αρχικά οδηγούνται προς το Ιράκ, την Αίγυπτο, τον Καύκασο και την Αρμενία (Καλαμάρας, Ξυδιανός, 1995, σελ. 18).

Οι αρχικές ομάδες των τσιγγάνων μετά την παρουσία τους στους χώρους που προαναφέρθηκαν εξαπλώθηκαν στη μέση Ανατολή (10ος αιώνας), στο Βυζάντιο και τη Βαλκανική χερσόνησο (11^{ος} - 15^{ος} αιώνας), στην υπόλοιπη Ευρώπη (14^{ος} - 17^{ος} αιώνας) και μέχρι σήμερα έχουν κατακλύσει όλον το κόσμο. (Ντούσας, 1997, σελ.40 - 75, Έξαρχος, 1996, σελ 38 - 42. Αναλυτική αναφορά στο θέμα της καταγωγής και της εξάπλωσης των τσιγγάνων υπάρχει στα Fraser, 1998 και Kenrick, 1997, Επτά ημέρες, 8/11/95, σελ 4).

Οι πρώιμες αυτές τσιγγάνικες ομάδες μετέφεραν το ινδικό μοντέλο οργάνωσης που βασίζεται στη διαίρεση σε κάποιες μορφές υπο-κάστες με βάση την εξειδίκευση της εργασίας, μονοεπαγγελματικού χαρακτήρα. Το γεγονός επέβαλλε σε αυτές τη συνεχή μετακίνηση για την εξασφάλιση πελατείας και για επιτυχή βιοπορισμό. Χαρακτηριστικό τους η ενδογαμία και νομαδισμός. Οι κύριες ιδιότητές τους ήταν αυτή του σιδερά και του νομάδα. Η γλώσσα που μιλούσαν είχε σχέση με τις σανσκριτικές διαλέκτους της Ινδίας.

Κάτω από τις σελτζούκικες οθωμανικές επιδρομές στην Αρμενία και στη Μικρά Ασία, στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, οι τσιγγάνοι πέρασαν στο Βυζάντιο. Εκεί αντιλαμβάνονται την αμάθεια και τη δεισιδαιμονία που επικρατεί σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και επιδίδονται στη μαγεία, τη μαντική, στη μουσική και το τσίρκο. Παράλληλα είναι σιδεράδες και χαλκουργοί και σκόπιμα επιλέγουν το περιθώριο. Η ιστορία κατά τη παραμονή τους στο Βυζάντιο τους ονομάζει «Ατζίγγανους», απόγονους του Σίμωνα του Μάγου, διαβόητους κακοποιούς και μάγους (Γεωργίου, Τερζοπούλου, 1996). Άλλη ερμηνεία για τη λέξη «Ατσιγγάνοι», προέρχεται από την ταύτισή τους με

τους αιρετικούς και μιαρούς Αθίγγανους του Βυζαντίου, που ήσαν επίσης γνωστοί μάγοι. Ακόμη στο Βυζάντιο έγινε η ταύτιση των τσιγγάνων με τις αποκρυφιστικές και μαγικές αιγυπτιακές διδασκαλίες και η δημιουργία του μύθου της αιγυπτιακής τους καταγωγής. Τέλος, μέσα στο πολυφυλετικό και αιρετικό Βυζάντιο οι τσιγγάνοι δεν έγιναν ιδιαίτερος στόχος διακρίσεων και διώξεων, αφού ο νομαδισμός, η κοινωνική οργάνωση και τα έθιμά τους ήσαν ενταγμένα στον ευρύτερο και οικείο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Τα μόνα προβλήματα τα είχαν από τη οργανωμένη εκκλησία που τους θεωρούσε παγανιστές. (Γεωργίου, Τερζοπούλου, 1996, Εξαρχος 1996).

Οι τσιγγάνοι που παρέμειναν στον οριοθετημένο χώρο του Βυζαντίου και ειδικότερα στα Βαλκάνια χαρακτηρίζονται σήμερα ως Ρομ (Rom). Οι ίδιοι οι τσιγγάνοι αυτοπροσδιορίζονται ανάλογα με την διάλεκτο Ρομανί που μιλούν και τη γεωγραφική θέση που βρίσκονται στην Ευρώπη. Έτσι στην Αγγλία αναφέρονται με το όνομα Romanichal, στην Ισπανία και τη Νότια Γαλλία Cale (μαύροι) και Kaale στην Φιλανδία. Στη Γερμανία αναφέρονται ως Sintti, και Manouches στην Γαλλία. Στα Ευρωπαϊκά Ρομανί οι τσιγγάνοι αναφέρουν τους εαυτούς τους ως Rom, στα αρμένικα - συριακά Ρομανί ως Lom και στα περσικά Ρομανί ως Dom. (βλ. Fraser, 1998, σελ. 13, 32, Γεωργίου, Τερζοπούλου, 1996). Από την άλλη οι διάφοροι λαοί που έρχονται σε επαφή με τους τσιγγάνους χρησιμοποιούν ποικίλες ονομασίες γι αυτούς. Έτσι οι Τούρκοι τους αποκαλούν *Cingene* ή *Kipti*, οι Βούλγαροι *Ciganin*, οι Άγγλοι *Gypsies*, οι Γάλλοι *Gitans* ή *Tsiganes* ή *Bohemiens*, οι Ιταλοί *Zingari*, οι ισπανόφωνοι *Gittanos*, οι Γερμανοί *Zigeuner*, και οι Έλληνες *Γύφτους* ή *Τσιγγάνους* ή *Αθίγγανους* ή *Κατσίβελους*.

Σήμερα το μεγαλύτερο ποσοστό των τσιγγάνων μιλά την Ρομανί Τσιπ. Πολλοί γλωσσολόγοι υποστηρίζουν ότι η Ρομανί έχει ρίζες σανσκριτικές. Εμπλουτίστηκε με πολλά στοιχεία από τις γλώσσες των λαών που ήλθαν σε επαφή οι τσιγγάνοι κατά την πορεία τους. Σήμερα υπάρχουν περιπτώσεις τσιγγάνων οι οποίοι μιλούν διαφορετικές γλώσσες της Ρομανί όπως η Τούρκικη και η Ρουμάνικη (Σωμαράς, 1998, Πορτοκαλίδης, 2000).

2.2. Οντολογικός προσδιορισμός

Πάρα τις πολλές επιστημονικές μελέτες που έγιναν για τους τσιγγάνους δεν υπήρξε συμφωνία όσον αφορά στην καταγωγή, τον τρόπο γένεσης και

τους τρόπους επιβίωσής τους. Ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής των τσιγγάνων, που ήταν ασυμβίβαστος με τα πρακτέα των κοινωνιών που ήλθαν σε επαφή, δημιούργησε πολλούς μύθους γι' αυτούς. Σε αυτό συνέβαλαν: α) Οι μελετητές, που επηρεασμένοι από τις καταστασιακές τους αντιλήψεις, έβλεπαν στους τσιγγάνους πράγματα που ήθελαν να δουν, χωρίς αυτά να είναι πραγματικότητα και β) Η αποσπασματική μελέτη των τσιγγάνων που δεν επέτρεπε τη δημιουργία μιας γενικής εικόνας.

Έτσι δεν έγινε ποτέ η θεωρητικοποίησή τους, ως αντικείμενο. Οι επιστήμονες δεν μπορούσαν να τους ορίσουν σύμφωνα με τις υπάρχουσες θεωρίες της κοινωνιολογίας. Η έρευνα ακόμη δεν κατέληξε αν είναι κοινωνία, έθνος, προέθνος, κοινωνική ομάδα ή τάξη.

Τα κοινά στοιχεία σε όλες τις ομάδες τσιγγάνων και σε όλους τους χώρους που έχουν βρεθεί, είναι οι διωγμοί που έχουν υποστεί, ο τρόπος ζωής τους, η κοσμοθεωρία και η φιλοσοφία τους. Ως κοινωνία έχουν:

- δικούς τους εσωτερικούς θεσμούς
- ίδιες δομές
- ίδια επιφυλακτική αμυντική συμπεριφορά προς τον εκάστοτε φορέα εξουσίας και στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο
- ίδιες αξίες για τη ζωή, την ιδιοκτησία, το χρήμα, τον συνάνθρωπο
- ίδιο τρόπο κοινωνικοποίησης

Οι διάφορες κοινωνίες που ήλθαν σε επαφή με αυτούς δε τους προσδιόριζαν με κοινό όρο. Σε αυτό συνέβαλλε η έλλειψη συνολικού αυτοπροσδιοριστικού όρου, από τους ίδιους. Επιπλέον, ο διαχωρισμός τους σε επί μέρους ομάδες και υποομάδες με αντίστοιχες ονομασίες, τους κάνουν να λειτουργούν ως ομάδες συντεχνιακού χαρακτήρα, διαφοροποιούμενες η μία από την άλλη. Κάθε ομάδα ή υποομάδα θεωρεί τα μέλη της ως τους αυθεντικούς τσιγγάνους, γεγονός που προκαλεί αντιπαράθεσεις και εχθρότητες μεταξύ των ομάδων.

Επιπλέον, οι μετακινήσεις και ο κατακερματισμός των τσιγγάνων στον παγκόσμιο χώρο των ομάδων δεν επέτρεψε τη δημιουργία της τσιγγάνικης ταυτότητας. Η μνήμη της κοινής καταγωγής έσβησε διότι και η παράδοση των διαφόρων ομάδων είναι προφορική. Έλειψαν τα κοινά χαρακτηριστικά

όπως οι πρόγονοι, η πατρίδα, η ιστορία, οι αγώνες και η θρησκεία. Μοναδικός συνδετικός κρίκος των ομάδων ανά τον κόσμο τσιγγάνων η Ρομανί.

Οι τσιγγάνοι επίσης, δεν είναι ενιαία ομάδα ούτε σε τοπικό επίπεδο λόγω των διαφοροποιήσεων των ομάδων σε αντιλήψεις, φιλοσοφία, έθιμα, γλώσσα και τρόπο ζωής. Σε αυτό έπαιξε ρόλο η αφομοίωση που υπέστησαν ορισμένοι εξ αυτών.

Καταληκτικά οι τσιγγάνοι ανήκουν σε ομάδες που συμμερίζονται κοινές αξίες και πρακτικές που τους ξεχωρίζουν από τους «άλλους». Το γεγονός κάνει τους τσιγγάνους να αντιλαμβάνονται την ύπαρξή τους με όρους ετερότητας. Δηλαδή ότι δεν είναι σαν τους «άλλους», τους Γκατζέ όπως τους ονομάζουν. Ο όρος Γκατζό, στη ρομανί σημαίνει ξένος-αλλόφυλος. Εκφράζει την υποτίμηση των τσιγγάνων για τους διαφορετικούς και την αντίθεση στο τρόπο ζωής τους.

Εξαιτίας των παραπάνω δεν υπάρχει θεωρία που μπορεί να τους ερμηνεύσει και να τους ορίσει. Έτσι, αν πούμε ότι είναι κοινωνία πρέπει να βρούμε την κεντρική ιδεολογική τους αναφορά, τις κρατικές δομές, τις αξίες και το κοινό γλωσσικό της σημείο αναφοράς. Αυτά όμως δεν υπάρχουν για το σύνολο των τσιγγάνων ανά τον κόσμο. Το αντίστοιχο συμβαίνει με όλες τις υπάρχουσες θεωρίες.

Πολλοί μελετητές ισχυρίζονται ότι οι τσιγγάνοι αποτελούν προέθνος. Σε αυτό το συμπέρασμα τους οδηγεί η κοινή ιστορική και κοινωνική καταγωγή τους, και ο πανομοιότυπος τρόπος ζωής (Σίντι, Μανούς, Καλέ, Ρομ). Ειδικότερα για την Ελλάδα οι τσιγγάνοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως εθνική ομάδα. Αυτό βέβαια έρχεται σε αντίθεση με την άποψη που μιλά το για έθνος της Ρομανί - Τσιπ. Παραταύτα δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος θεωρητικός μηχανισμός από κανένα χώρο κοινωνικής και θεωρητικής σκέψης ο οποίος να επεξηγεί ακριβώς το τι είναι οι τσιγγάνοι (Ντούσας, 1997, σελ 3 - 84).

Άλλοι θεωρητικοί ορίζουν τους τσιγγάνους σύμφωνα με το είδος των επαγγελματιών που κάνουν. Τους θεωρούν λοιπόν, κοινωνική τάξη, το λούμπεν - προλεταριάτο ή αλλιώς τους περιθωριακούς, επειδή ασκούν εργασίες που το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο απορρίπτει αφού τις θεωρεί υποτιμητικές. Όμως αυτός ο χαρακτηρισμός δεν ταυτίζεται με την ιδιότητα

που έχουν, αυτή των τσιγγάνων. Απλά χαρακτηρίζει τα επαγγέλματα, την οικονομική κατάσταση και θέση τους, στο στερέωμα της ταξικά στρωματοποιημένης ελληνικής κοινωνίας (βλ. Έξαρχος, 1996, σελ. 204). Επιπλέον, το προηγούμενο δε μπορεί να ισχύει αφού η πρακτική δείχνει, ότι μέσα στην κάθε ομάδα τσιγγάνων υπάρχει ένα είδος διαχωρισμού ανάλογα με το επάγγελμα που κάνει ο καθένας. Έτσι, η βάση είναι οι εργάτες γης, ενώ ως «υψηλή τάξη» εμφανίζονται οι αστικοποιημένοι που εξασκούν κυρίως τα επαγγέλματα του εμπόρου, γυρολόγου, μουσικού και του παλαιοπώλη - ανακυκλωτή υλικών. (Καλατζόπουλος, Κορρές, 1977, σελ. 12)

Ταυτόχρονα, υπάρχει μια άλλη άποψη η οποία ισχυρίζεται ότι οι τσιγγάνοι είναι μια εθνική μειονότητα. Βεβαίως, από την στιγμή που είναι πολιτογραφημένοι Έλληνες και δεν είναι ξεκαθαρισμένο αν αποτελούν έθνος, αυτή είναι εσφαλμένη. Η διαδικασία όμως συμπεριφοράς που κρύβεται πίσω της την δικαιολογεί. Η χρησιμοποίηση αυτού του όρου μπορεί να κρύβει την ηθελημένη προσπάθεια των μηχανισμών της κοινωνίας να εκμεταλλεύεται αυτούς που ανήκουν στην μειονότητα. Για να συνεχίζει λοιπόν, να κερδίζει από αυτούς, τους διατηρεί το περιθώριο και δεν τους παρέχει βασικά δικαιώματα. Έτσι τους οδηγεί έξω από τον μηχανισμό της αναδιανομής του εισοδήματος και τους μετατρέπει σε υποτάξη και εξωομάδα.

Το σημαντικότερο όμως όλων, είναι ότι οι ανά τους αιώνες ισχυρές κοινωνικές τάξεις, έθνη, πολιτισμοί, αυτοκρατορίες και κράτη χάθηκαν, ενώ οι τσιγγάνοι διατηρούνται παρά τους διωγμούς που υφίστανται. Μόνο η έρευνα της εσωτερικής λογικής της ομάδας των τσιγγάνων θα δώσει απάντηση για το πως επιβίωσαν και πως κατάφεραν να είναι τόσο προσαρμοστικοί. Όμως, δεν υπάρχει το θεωρητικό εργαλείο το οποίο θα ερμηνεύσει το πως επιβίωσαν κάτι που συμβαίνει και στην έρευνα για το πως προήλθαν - κοινωνιογεννήθηκαν. Ο J.P.Liegeois λέει ότι «Οι Τσιγγάνοι αποτελούν έναν αντικόσμο ο οποίος ορίζεται εκ του αντιθέτου και όχι θετικώς». (βλ. Έξαρχος, 1996, σελ. 186). Στην παρούσα μελέτη οι τσιγγάνοι θα αντιμετωπισθούν ως κοινωνική ομάδα που μέσα από τις αντιθέσεις της, συνιστά ένα σύνολο με συγκεκριμένο αξιακό σύστημα, τρόπο ζωής (στις βασικές τουλάχιστον αρχές) και κοινωνικό «διωγμό».

Μετά το 1960 δημιουργήθηκαν οι πρώτες εθνικές και διεθνείς τσιγγάνικες οργανώσεις για διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους και για την

αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και της αφομοίωσης τους. Για να στεφθεί με επιτυχία ο αγώνας των οργανώσεων, υπήρξε μια νέα συνείδηση που ξεπέρασε τις διαφορές και διακρίσεις μεταξύ των ομάδων τσιγγάνων και έδωσε έμφαση στους ιστορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς που τους ενώνουν.

2.3. Παρουσία των τσιγγάνων στην Ελλάδα

Η εγκατάσταση των Τσιγγάνων στον ελλαδικό χώρο γίνεται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Κυρίως σε αυτή την περίοδο εντοπίζονται σε βενετοκρατούμενες περιοχές της Πελοποννήσου, της Κρήτης και στην Κύπρο.

Πρώτη αναφορά παρουσίας τους γίνεται το 1323 στην Κρήτη. (Βασιλειάδου., 1997). Αποτελούν τμήμα της ομάδας που κινούνταν στους χώρους του Βυζαντίου από τον 11 έως το 15^ο αιώνα.

Στην Πελοπόννησο κατονομάζονται ως «Αιγύπτιοι» και είχαν δική τους γλώσσα.

Στο Ναύπλιο ήταν καλλιεργητές με στρατιωτική οργάνωση και αρχηγό τον Johannes Cinganus που είχε παραχωρημένα προνόμια.

Στη Μεθώνη, κατοικούσαν σε δική τους περιοχή, την Gyrrpe ή Μικρή Αίγυπτο.

Οι κάτοικοι των παραπάνω οικισμών άρχισαν να ελαττώνονται μετά την κατάκτησή τους από τους Τούρκους το 1500, οπότε οδηγούνται στα Ιόνια νησιά και από εκεί στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Στην Κέρκυρα υπήρχε, από το 13^ο αιώνα, πολυπληθής κοινότητα αυτών η οποία αποτελούσε ανεξάρτητο τιμάριο, το Feudum Acinganozum. Ο φεουδάρχης στον οποίο υπάγονταν αυτό είχε δικαιοδοσία στους τσιγγάνους που έμεναν σε αυτό και στους απέναντι των ηπειρωτικών περιοχών. Μπορούσε να δικάζει και να τιμωρεί αυτούς για αστικά και ποινικά αδικήματα επιβάλλοντας ποινές όπως βαριά πρόστιμα, εξορία και καταναγκαστικά έργα. Το τιμάριο καταλύθηκε το 19^ο αιώνα, με την κατάργηση της φεουδαρχίας.

Μετά την κατάληψη του Βυζαντίου από την Οθωμανική αυτοκρατορία, οι τσιγγάνοι ζουν μετακινούμενοι από χωριό σε χωριό κυρίως στο χώρο της Ελλάδας, με ευρύτερη περιοχή κίνησης τα Βαλκάνια. Αυτό γίνεται γιατί οι

φάρες (δηλαδή οι οικογένειες και τα σόγια) είναι διασκορπισμένα στο χώρο των Βαλκανίων. Για να επιβιώσουν απέναντι στον Τουρκικό ζυγό πολλοί από εκείνους που κινούνταν στις βορειοελλαδικές επαρχίες εξισλαμίστηκαν. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις που μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες προσπάθησαν να διαφυλάξουν τη πίστη τους και αγωνίστηκαν για την ελευθερία του έθνους κατά την επανάσταση του 1821.

Με τη δημιουργία των εθνικών κρατών και την παγίωση των συνόρων, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μετά τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι υπάρχοντες πληθυσμοί τσιγγάνων στα Βαλκάνια αναγκάζονται να μετακινούνται στα όρια αυτών. Πολλές οικογένειες τσιγγάνων αναγκάζονται να χωριστούν με τους συγγενείς τους, οι οποίοι παρέμειναν στα όρια άλλου κράτους.

Σιγά - σιγά φθίνει η χρησιμότητά τους στην υποστήριξη των δραστηριοτήτων των αγροτικών πληθυσμών. Αυτό οφείλεται στην αλλαγή των κοινωνιών που επέρχεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και διογκώνεται στα μέσα αυτού. Αρχίζει έτσι το πέρασμά τους από τον αγροτικό χώρο στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων. Αλλάζουν δηλαδή, σταδιακά το νομαδικό τρόπο ζωής τους και επιλέγουν τη διαδικασία της μόνιμης εγκατάστασης.

2.4. Ονομασίες, προσδιοριστικοί όροι και ομάδες τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο

Οι ονομασίες των τσιγγάνων είναι δηλωτικές:

- των διαδρομών
- των διαδοχικών τους εγκαταστάσεων
- του χαρακτήρα των τοπικών κοινωνιών με τις οποίες ήρθαν σε επαφή
- της θρησκείας και της γλώσσας που υιοθέτησαν
- του τρόπου διαβίωσης σε σχέση με το βαθμό εγκατάστασης και αφομοίωσης τους
- της επαγγελματικής δραστηριότητας κ.λ.π.

Σήμερα οι τσιγγάνοι που ζουν στην Ελλάδα διαιρούνται ως προς:

1. τη *γενεαλογική καταγωγή*, και χαρακτηρίζονται από τα οικογενειακά ονόματα που προέρχονται από το γενάρχη της φάρας (περό). Έτσι υπάρχουν οι:

- ❖ Νταλιπέ (Νταλιπαίοι)
- ❖ Αντόν περέσκερε (απόγονοι του Αντόν)
- ❖ Αριφέ (Αριφαίοι)
- ❖ Καμπερέ (Καμπεραίοι)
- ❖ Αμέτηδες
- ❖ Ντεμεκέληδες κ.α

2. τη *γεωγραφική περιοχή*, που είναι η περιοχή προέλευσης ή η χώρα καταγωγής, πχ:

- ❖ Σταμπούλια ή Μπουλαλία (Κωνσταντινούπολη)
- ❖ Γιουνανλία (Ιωνία της Μ.Ασίας)
- ❖ Ντεριαβένγκερε (Μακεδονία-Θράκη)
- ❖ Ρωμιογύφτοι ή Γκρέγκουρα Ρομά
- ❖ Τουρκόγυφτοι
- ❖ Αρβανιτόγυφτοι
- ❖ Ρουμανόγυφτοι

3. το *θρήσκευμα*. Διακρίνονται σε και

- ❖ Χριστιανούς και
- ❖ Μουσουλμάνους

4. τη *γλωσσική διάλεκτο*, οπότε διακρίνονται σε:

- ❖ Βλάχουρα Ρομά που είναι Βαλκάνιοι ή Ευρωπαίοι χριστιανοί και μιλούν τη χάσι ρομανί.

Σε αυτή την ομάδα ανήκουν

ο οι Ρουμελία, (Κάτω Αχαΐα, Σέρρες και Δενδροπόταμο)

- ο οι Φιλιππιτζιά, (μετανάστες από τη Φιλιπούπολη)
- ο τα Χαντούρια, (Αγία Βαρβάρα, περιοχές της Β.Ελλάδας)

❖ Να-Βλάχουρα Ρομά, όπως οι Χοραχανέ Ρομά (εξισλαμισμένοι), οι Αρναούτια Ρομά (Αρβανιτόγυφτοι) κ.ά.

5. τον τρόπο ή βαθμό εγκατάστασής τους. Διακρίνονται σε:

- ❖ μόνιμα εγκατεστημένους σε σπίτια, οι οποίοι ενσωματώθηκαν στην υπόλοιπη κοινωνία και έχουν απορρίψει τη ταυτότητά τους
- ❖ μόνιμα εγκατεστημένους σε καταυλισμούς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από ασθένειες και έλλειψη βασικών υποδομών. Είναι επίσης κατά ένα βαθμό γκετοποιημένοι
- ❖ ημιεγκατεστημένους, οι οποίοι κατέχουν ιδιότητα ή νοικιασμένα σπίτια ή παραπήγματα, αλλά λόγω του χαρκτήρα του επαγγέλματός τους μετακινούνται αρκετούς μήνες το χρόνο
- ❖ διερχόμενους νομάδες ή σκηνίτες, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από έσχατη φτώχεια και έλλειψη βασικών υποδομών στην κατοικία τους

6. το βαθμό ένταξης στην τοπική κοινωνία. Διακρίνονται σε:

❖ Ερλία, οι εγκαταστημένοι και ενταγμένοι.

Τέτοιοι είναι οι:

- ο Μπαλαμανέ Ερλία (Ρωμιόγυφτους)
- ο Χοραχανέ Ερλία (Τουρκόγυφτους)
- ο Ντασικανέ Ερλία (Βλαχόφωνους Γύφτους)

❖ Φιτσίρια, οι νομάδες

7. το επάγγελμα, και υπάρχουν:

❖ οι Καζαντζία (καζαντζήδες - χαλκιάδες)

- ❖ οι Ντερμεντζία (ντερμεντζήδες - κατασκευαστές μύλων)
- ❖ οι Ταρακτσία (ταρακτσήδες - χτενάδες)
- ❖ οι Καρεκλόγυφτοι,
- ❖ τα Τσιλιγκίρια (τσιλιγκίρηδες - κλειδαράδες)
- ❖ οι Τζαμπάσηδες και τα Μπατζόρια (ζωέμποροι)
- ❖ τα Μετσκάρια (αρκουδόγυφτοι)
- ❖ οι Λαουτάρηδες (μουσικοί)
- ❖ οι Βλαχόφωνοι όπως τα Ρουντάρια (ξυλογλύπτες) και τα Τσιντσάρια (έμποροι)

Ο αριθμός των τσιγγάνων που ζουν στην Ελλάδα ξεπερνά τις διακόσιες πενήντα χιλιάδες.

2.4 Αξιακό σύστημα, θεσμοί και δομή της κοινωνίας των τσιγγάνων

Η ζωή των τσιγγάνων χαρακτηρίζεται από το νομαδικό τρόπο. Αυτό γίνονταν γιατί: 1) έπρεπε να ασκούν επαγγέλματα που δεν τους επέτρεπαν να είναι εγκατεστημένοι και 2) έπρεπε να μετακινούνται για να επισκέπτονται τα υπόλοιπα μέλη της φάρας τους, που ήταν διασκορπισμένα στον ελληνικό χώρο. Όποιος κι αν είναι ο τύπος της διαβίωσής τους, και ανεξάρτητα από τον παράγοντα φτώχεια, πάντα η ζωή τους διαθέτει το στοιχείο της προσωρινότητας και της άμεσης φυγής.

Η κοινωνία τους διαιρείται στις φάρες και τα γένη. Οι φάρες αποτελούνται από πολλές γενιές, οι οποίες διακλαδώνονται σε περισσότερες διευρυμένες οικογένειες. Η συγγένεια μέσα στις αξιακό σύστημα τους, παίζει μεγάλο ρόλο και επεκτείνεται σε πολλές άλλες δραστηριότητες εκτός από αυτή της απλής συγγενικής σχέσης. Τέτοιες είναι οι οικονομικές συμμαχίες, οι επαγγελματικές κοινοπραξίες και οι γαμήλιες επιλογές.

Η κοινωνία των τσιγγάνων έχει πατροπλευρική οργάνωση. Ο άνδρας παίζει κυρίαρχο ρόλο μέσα στο σπίτι και στη φάρα. Η γυναίκα είναι σε δεύτερη μοίρα, ακολουθεί τις επιλογές του άνδρα, αλλά ο ρόλος της είναι πιο σημαντικός γιατί αναλαμβάνει να μεταδώσει την παράδοση και τις βασικές αξίες στα παιδιά. (Fraser 1997, σελ. 239 - 244, Επτά μέρες, Εφημερίδα Καθημερινή, 1995, σελ 15). Επιπλέον, οι αποφάσεις των ανδρών

καθορίζουν τη διαμόρφωση των οικιστικών θυλάκων των ομάδων των τσιγγάνων. Αυτό συμβαίνει με βάση την πατρική συγγένεια, οπότε πολλές διευρυμένες συγγενικές οικογένειες κατοικούν μαζί στα πλαίσια της φάρας. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται η διατήρηση της συνοχής στο σόι και η συνεργασία, αλληλεγγύη και κοινωνική οργάνωση της «φυλής».

Ο προορισμός των τσιγγάνων είναι η τεκνογονία. Γι' αυτό και οι περισσότεροι είναι πολύτεκνοι έχοντας πάνω από πέντε παιδιά. Στην οικογένεια αρχηγικό ρόλο παίζει ο πατέρας για τις εξωτερικές υποθέσεις, ενώ η μάνα είναι αυτή που φροντίζει τα υπόλοιπα. Η οικογένεια και ο γάμος είναι έννοιες τις οποίες οι μικροί τσιγγάνοι έχουν ως στόχο από την στιγμή που γεννιούνται. Ο γάμος εξασφαλίζει την συνέχεια της ομάδας και την επίτευξη των συμμαχιών της. Επισφραγίζεται με πλούσιο και μεγάλο γλέντι όπου είναι έντονη η παρουσία των τσιγγάνικων πολιτισμικών συμβόλων.

Χαρακτηριστικά στοιχεία του γάμου που συναντώνται ανά την Ελλάδα είναι:

- ο γάμος σε νεαρές ηλικίες, που αποτελεί και τελετή ενηλικίωσης
- η ελεγχόμενη επιλογή συζύγων
- η αρπαγή της νύφης
- η εξαγορά της νύφης ή baba hakki, που ορίζεται ως καταβολή χρηματικού ποσού από τον πατέρα του γαμπρού στον πατέρα της
- ο έλεγχος της παρθενίας της νύφης και η απομάκρυνσή της αν δε βρεθεί αγνή
- η συμβίωση των παντρεμένων αρσενικών παιδιών και η επαγγελματική συνεργασία με την οικογένεια του πατέρα
- η υποταγή της νύφης στην πεθερά

Στους τσιγγάνους δεν υπάρχουν διαχωρισμοί σύμφωνα με την ηλικία. Όλοι αντιμετωπίζονται ως ισότιμα μέλη αφού από πολύ νωρίς μπαίνουν στην διαδικασία της προσφοράς τόσο στην οικογένεια όσο και στην φυλή (Λυδάκη 1998, κεφ.2). Τα παιδιά από πολύ μικρά συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή και στα ταξίδια. Ταυτόχρονα εκπαιδεύονται στις οικονομικές δραστηριότητες και τους κώδικες επικοινωνίας μέσα στο οικογενειακό και τα άλλα δίκτυα. Η

διατήρηση της ενδογαμίας, η τσιγγάνικη γλώσσα και η θρησκεία αποτελούν μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της ομάδας των Τσιγγάνων.

Οι τσιγγάνοι δεν έχουν σημεία αναφοράς. Δεν χαρακτηρίζαν ποτέ, με την παρουσία τους, ένα συγκεκριμένο χώρο και δεν είχαν ποτέ κράτος. Όλη τους η ιστορία ήταν μια κίνηση, την οποία αποφάσιζαν οι άνδρες αρχηγοί των φαρών. Αυτή τους ένωνε και τους θωράκιζε για να καταφέρουν να επιβιώσουν.

Οι βασικοί θεσμοί της τσιγγάνικης νομαδικής κοινωνίας ήταν :

- *ο αρχηγός*, ο οποίος εκλέγονταν από τους πιο νέους και πιο αξιόπιστους της φυλής. Ο ρόλος του ήταν ανακλητός.
- *το συμβούλιο των γερόντων*, το οποίο απαρτίζανε οι πιο σεβάσμιοι γέροντες της φυλής. Είχε ρόλο συμβουλευτικού οργάνου του αρχηγού και δικαστηρίου μέσα στην τσιγγάνικη κοινότητα.
- *η γριά μητέρα*, η γηραιότερη από όλες τις γυναίκες, η οποία ήταν ο ιδεολογικός θεματοφύλακας της κοινότητας.

Οι τσιγγάνοι δεν επεδίωξαν ποτέ την εξουσία και δεν δημιούργησαν ποτέ μηχανισμούς διατήρησης της παράδοσης και του τρόπου ζωής (Fraser, 1997, σελ. 51). Απλά στόχος τους ήταν να επιβιώνει η φυλή και να λειτουργεί σωστά σύμφωνα με τους κανόνες-αξίες, για το κοινό καλό. Το αξιακό τους σύστημα χαρακτηρίζεται από ουμανιστική τοποθέτηση και η αντίληψη του κόσμου είναι καθαρά ολιστική. Ο χωροχρόνος μέσα στον οποίο βιώνουν την καθημερινότητά τους γίνεται αντιληπτός ως μια ολότητα, της οποίας τα στοιχεία διαπλέκονται χαλαρά, με βάση τις αντικειμενικές και υποκειμενικές ανάγκες.

Τους τσιγγάνους χαρακτηρίζει η συλλογικότητα στις πράξεις. Χαρακτηριστικό τους είναι η ομοιογένεια. Ακόμη, ποτέ τσιγγάνος δεν επεδίωξε την ισχυροποίηση της θέσης του στο εσωτερικό της ομάδας ή στην κοινωνία του υπόλοιπου συνόλου.

Άλλο σημαντικό γνώρισμά τους είναι η χαλαρότητα και η άνεση με την οποία αντιμετωπίζουν τα πάντα στη ζωή. Δεν έχουν αίσθηση του χρόνου και ότι επιθυμούν το κάνουν τη στιγμή που θέλουν. Το χρήμα σε αυτούς δε

λειτουργούσε και δε λειτουργεί ως μηχανισμός άσκησης εξουσίας. Γι αυτό το λόγο ουδέποτε προγραμματίζαν για το μέλλον (ιδιοκτησία, μόνιμη δουλειά κλπ) αφού φιλοσοφία ζωής τους είναι το σήμερα. Η παραπάνω χρήση του χρόνου και του χώρου επηρεάζει την σχέση τους με την εργασία, η οποία δεν είναι αυτοσκοπός και δε συντελείται με συγκεκριμένο ωράριο και σε προκαθορισμένο τόπο.

Τέλος, χωρίς να ακολουθούν τις αξίες της υπόλοιπης κοινωνίας επιβιώνουν. Σ' αυτό βοηθάει η προσαρμοστικότητα που τους χαρακτηρίζει και η ευελιξία στη συμπεριφορά. Το παραπάνω δε το πέτυχαν επειδή ανακάλυψαν διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά μοντέλα. Απλά η επιμονή τους να μην εγκαταλείπουν τις προβιομηχανικές δομές του πολιτισμού τους, προτείνει μια ξεχασμένη λύση στην στα δυτικά μοντέρνα συστήματα. Όλα τα παραπάνω αρχίζουν σιγά - σιγά να ξεπερνιούνται από τους τσιγγάνους που έχουν ξεφύγει από τον νομαδικό τρόπο ζωής.

2.5. Ιδεότυποι επαγγελματιών

Τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι τσιγγάνοι πριν τη μετάβαση στην αστική κοινωνία ήταν πολλά. Ενδεικτικά αναφέρονται αυτά του μουσικού, του γανωματή, του ελεύθερου καλλιεργητή, του επιδιορθωτή εργαλείων, του αρκουδιάρη, του σιδηρουργού, του καρεκλά, του ζωέμπορου, της μάντισσας, του επαίτη κ.α. Κανένα δε σχετίζεται με την μισθωτή εργασία και τη πλήρη απασχόληση.

Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας έδινε αξία στις τέχνες και τις υπηρεσίες που αυτοί προσέφεραν, κατά το εποχιακό πέρασμά τους από τα διάφορα χωριά. Ήταν περιζήτητοι γιατί εξυπηρετούσαν τις πρακτικές ανάγκες των οικιακών και γεωργικών δραστηριοτήτων του αγροτικού χώρου. Η μετακίνησή τους λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής, εξυπηρετούσε τους ίδιους στην ανάγκη αναζήτησης πελατείας. Επίσης, ικανοποιούσε τη ζήτηση των κατοίκων των ευρύτερων περιοχών της επαρχίας στα παραπάνω επαγγέλματα, τα οποία λόγω των οικονομικών συνθηκών, μόνο περιστασιακά μπορούσαν να είναι.

Έτσι οι τσιγγάνοι ως μεταλλουργοί, κατασκευαστές και επισκευαστές εργαλείων και σκευών, ζωέμποροι και πραματευτάδες έδιναν εναλλακτικές λύσεις στα απομακρυσμένα γεωργικά μέρη της Ελλάδος. Ως εργάτες γης

καλλιεργούσαν και έκαναν παραγωγικές τις εκτάσεις των χωρικών, χωρίς ποτέ οι ίδιοι να έχουν στην ιδιοκτησία τους καλλιεργούμενη γη. Βοηθούσαν έτσι την ελληνική ύπαιθρο παρέχοντάς της υλική αναπαραγωγή. Τι σημαίνει αυτό;

Όταν έπαψε η φεουδαρχία και μοιράστηκε η καλλιεργούμενη γη, ο αγρότης ήθελε εργαλεία τα οποία ως τότε του τα παρείχε ο φεουδάρχης. Όταν τα εργαλεία ή τα σκεύη του αγρότη χαλούσαν, είχε δύο επιλογές: 1) να τα πετάξει και να πάρει καινούργια στην πόλη και 2) να τα επιδιορθώσει. Αν πήγαινε στην συντεχνία στην πόλη, το κόστος θα ήταν πολύ μεγάλο και θα έχανε πολύτιμο χρόνο δουλειάς. Ο «γύφτος» ο οποίος γυρνούσε όλη την αγροτική ύπαιθρο προσφέροντας τις υπηρεσίες του, του έδινε φθηνή και γρήγορη λύση. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αγρότες το εκτιμούσαν αυτό και σε κάποια ελληνικά χωριά υπήρχε χτισμένο σπίτι για να μένει με την οικογένεια του όσο καιρό τον χρειαζόντουσαν να τους επιδιορθώσει τα εργαλεία και τα σκεύη.

Από την άλλη οι τσιγγάνοι ως μουσικοί, μάντεις και διασκεδαστές σε πανηγύρια και οικογενειακές γιορτές, ψυχαγωγούσαν το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Έτσι προσέφεραν πολλά στο λαϊκό διαφωτισμό. Ο τσιγγάνος μουσικός-διασκεδαστής, με την μουσική του, μετέτρεπε τη θρησκευτική εκδήλωση - πανηγύρι σε λαϊκή εκδήλωση. Όντας “υπάλληλος” στα πανηγύρια, έπαιζε και διατηρούσε το ελληνικό δημοτικό τραγούδι. Χάρη στους τσιγγάνους μουσικούς διατηρήθηκαν στην Ουγγαρία η μουσική Verbuskas, στην Ισπανία το Flamenco και στην Ελλάδα το δημοτικό τραγούδι. Επομένως, είναι μεγάλη η προσφορά των τσιγγάνων στη διατήρηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. (Γιανακόπουλος, 1981, σελ.24)

Σήμερα, οι τσιγγάνοι στην Ελλάδα απασχολούνται ως γυρολόγοι ή λιανικοί έμποροι, οργανοπαίχτες μουσικοί και εργάτες γης. Σε πολύ μικρό ποσοστό, απασχολούνται με την καλαθοπλεκτική, την χαλκουργική, το γάνωμα και την «μαντική» τέχνη. Από έρευνες έχει διαπιστωθεί, ότι τα περισσότερα από τα επαγγέλματα που ασκούν οι τσιγγάνοι παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά τη μετακίνηση, το ελεύθερο ωράριο και την αυτό-απασχόληση.

2.6. Αστική κοινωνία και τσιγγάνοι

Οι τσιγγάνοι σε όποια κοινωνία και αν βρέθηκαν ήταν οι παρίες της. Κατάφερναν όμως να επιβιώνουν, γιατί ανέπτυσαν έξυπνες δραστηριότητες. Τέτοιες ήταν η επαιτεία και τα μάγια ή άλλες δραστηριότητες που δεν τις ασκούσε το υπόλοιπο σύνολο. Ταυτόχρονα όμως αυτές οι δραστηριότητές τους στιγματίζαν ακόμη περισσότερο. Βίωσαν τους περισσότερους διωγμούς, όμως κατάφερναν να επιβιώνουν και να συνεχίζουν την πορεία τους. Στο Βυζάντιο και γενικά στα Βαλκάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βίωσαν τις λιγότερες κακουχίες από οπουδήποτε άλλου. Η πολυπολιτισμικότητα που υπήρχε στους προαναφερθέντες χώρους έδινε την δυνατότητα στους τσιγγάνους να μη φαίνονται διαφορετικοί. Άλλωστε ο νομαδικός τρόπος ζωής που ακολουθούσαν ήταν χαρακτηριστικό και άλλων ομάδων και η παρουσία τους δεν ενοχλούσε. Επίσης, ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας, έδινε μεγάλη αξία στις τέχνες και τις ικανότητές τους και τους έκανε αρκετά παραγωγικούς.

Κατά τη χρονική περίοδο από την απελευθέρωση της Ελλάδας μέχρι πριν το 1940, η ελληνική κοινωνία συνεχίζει να τους αποδέχεται εν μέρει, επειδή εξακολουθούν να κάνουν χρήσιμες δουλειές. Ο ελεύθερος τρόπος ζωής του τσιγγάνου, που δεν συμφωνεί με αυτόν του αγρότη, κάνει το δεύτερο να αποδέχεται μερικώς τον πρώτο. Παρόλα αυτά οι τσιγγάνοι δεν έζησαν στην Ελλάδα τους διωγμούς που βίωσαν σε άλλες χώρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ολοκαύτωμα των τσιγγάνων από την Ναζιστική Γερμανία. Δηλαδή η ελληνική κοινωνία μπορεί ποτέ να μη τους αποδέχτηκε πλήρως, αλλά τους έβλεπε πάντοτε με κάποια συγκατάβαση (Λεπενιώτης, 1988, σελ. 40)

Τα προβλήματα για τους τσιγγάνους προέκυψαν αρχικά σε ήπια μορφή με τη δημιουργία των εθνικών συνόρων στα Βαλκάνια. Όπως προαναφέρθηκε αυτό προκάλεσε προβλήματα στις μετακινήσεις τους και μοίρασε τις φάρες. Μετά το β΄ παγκόσμιο πόλεμο τα προβλήματα άρχισαν να γίνονται μεγαλύτερα, αφού τότε υπήρξε αλλαγή των παραγωγικών και πολιτιστικών δεδομένων της ελληνικής κοινωνίας, κατά τη μετάβαση που υπέστη από την αγροτική στην αστική. Οι ανατροπές αυτής της αλλαγής στην αγροτική κοινωνία και το ρεύμα της αστυφιλίας, επηρέασαν τις οικονομικές

δραστηριότητες, τον τρόπο και τις συνθήκες διαβίωσης των τσιγγάνων. Η παραγωγή φθηνών βιομηχανικών προϊόντων επιβάλλει φθίνουσα πορεία στα επαγγέλματα του χαλκιά του σιδερά, του καρεκλά και αλλού. Ακόμη ο έλληνας πηγαίνοντας στην πόλη αλλάζει κουλτούρα και συμπεριφορά. Ξεχνά τις σχέσεις του με το δημοτικό τραγούδι και ξεπερνά τις δραστηριότητες της αγροτικής κοινωνίας. Αυτόματα λοιπόν, παύουν να υφίστανται οι προϋποθέσεις που έκαναν τον τσιγγάνο μέλος της ευρύτερης κοινωνίας.

Οι τσιγγάνοι για να επιβιώσουν οδηγούνται σε νέα επαγγέλματα. Τέτοια είναι του εποχικού εργάτη γης, του γυρολόγου εμπόρου, του συλλέκτη - παλαιοπώλη, του μουσικού και οι εξωπαραγωγικές δραστηριότητες (π.χ. επαιτεία). Ταυτοχρόνως, επιλέγουν υποπρολεταριακή κατοικία, στις παρυφές των πόλεων και των μεγάλων χωριών, χωρίς σωστές συνθήκες στέγασης, υποδομές και υγιεινή.

Οι νομάδες τσιγγάνοι σύμφωνα με το βαθμό εγκατάστασής που επιλέγουν, χωρίζονται σε τρεις υποομάδες:

1. τους εγκατεστημένους που πλέον έχουν μόνιμη κατοικία,
2. τους ημιεγκατεστημένους που έχουν συνήθως πρόχειρη κατοικία και μετακινούνται κάποιους μήνες
3. τους νομάδες

Η εγκατάσταση των τσιγγάνων (νομαδικός πληθυσμός) γίνεται σε τόπους που έχουν προηγηθεί. Έτσι, σήμερα οι περισσότεροι διαμένουν σε παραπήγματα και σκηνές ή το πολύ σε άθλια νοικιασμένα σπίτια χωρίς στοιχειώδεις παροχές. Ο νέος τρόπος ζωής που τους επιβάλλει η νέα εγκατάσταση, τους δημιουργεί προβλήματα. Αλλοιώνονται τα έθιμα, ο τρόπος συμπεριφοράς τους και δημιουργούνται προβλήματα ανάμεσα στις διάφορες ομάδες τσιγγάνων. Χάνεται η κοινωνική οργάνωση, τα σόγια διαλύονται και παύουν να αποτελούν σημείο αναφοράς. Από την άλλη όσοι επιδιώκουν να διατηρήσουν τη συνοχή της ομάδας, επιλέγουν ως τόπο εγκατάστασης τις υποβαθμισμένες περιαστικές περιοχές και τα κάμπινγκ. Αυτοί γρήγορα γκετοποιούνται και περιπίπτουν στις συνθήκες του πιο σκληρού κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι εγκατεστημένοι τσιγγάνοι αντιπαθούν τους νομάδες. Πρώτον γιατί τους ζηλεύουν για τη ζωή που έχασαν. Και δεύτερον γιατί διοχετεύουν σε αυτούς την απόρριψη που δέχονται από την υπόλοιπη κοινωνία, παρά την

προσπάθειά τους για αλλαγή. Οι εγκατεστημένοι πλέον δεν έχουν καμία σχέση με τους νομάδες. Έχουν χάσει τις παλιές αξίες, θεσμούς και τη δομή της κοινωνίας τους, από τη βίαιη αστικοποίηση και τη σύγκρουση του παλιού τρόπου ζωής με τον καινούργιο. Το μόνο που τους μένει είναι κάποια «απολιθώματα» της παλιάς ζωής τους.

Με την εξέλιξη της αστικής κοινωνίας, δημιουργούνται οι προσδιοριστικοί μηχανισμοί της δομής της ελληνικής ταξικής κοινωνίας. Οι τσιγγάνοι εξαιτίας του τρόπου ζωής και των επαγγελμάτων τους κατατάσσονται στους περιθωριακούς (υποπρολετάριοι). Αυτό με τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις αιώνων οδηγεί σε συγκεκριμένη συμπεριφορά της υπόλοιπης κοινωνίας προς τους τσιγγάνους, που μπορεί να εκφράζεται με τις μορφές του ρατσισμού, του κοινωνιοκεντρισμού¹, ή της κοινωνικής αμφιθυμίας. Η κοινωνία δεν μπόρεσε να δεχθεί τον «ανέμελο» τρόπο ζωής των τσιγγάνων, που έχει τις ίδιες βασικές αξίες με τον αγροτικό τρόπο ζωής, που έχασε. Από την άλλη η ίδια η κοινωνία με τον αποκλεισμό που δείχνει στους τσιγγάνους προσπαθεί να τους διατηρήσει σε υποπρολεταριακή κατάσταση. Έτσι, καταφέρνει να τους εκμεταλλεύεται χωρίς να αναλαμβάνει καμία υποχρέωση απέναντί τους.

Σήμερα, λοιπόν, οι τσιγγάνοι βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και την απόρριψη ως σύνολο. Αυτό πληγώνει τους εγκατεστημένους που ενώ θυσιάσαν τον τρόπο ζωής τους για να «αλλάξουν» και να γίνουν αποδεκτοί, βλέπουν ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται γι' αυτούς και όλοι τους απορρίπτουν. Έτσι επιλέγουν δύο τρόπους αντίδρασης. Ο πρώτος συνδέεται με την μεταβίβαση της απόρριψης σ' αυτούς που οι ίδιοι θεωρούν κατώτερους τους (σκηνίτες και τους Αλβανούς). Ο δεύτερος συνδέεται με τον αυτόκλητο μηχανισμό ο οποίος εκφράζεται με την εσωστρέφεια και την τόνωση της ομαδικότητας. Σ' αυτό παίζει ρόλο η ομιλία διαφορετικής γλώσσας, όταν θέλουν οι «άλλοι» να μην καταλάβουν τι λένε. Αυτός άλλωστε ήταν και ένας από τους λόγους που επιβίωσαν και σήμερα οι συνθήκες είναι τέτοιες που πρέπει να επιβιώσουν. Αυτή η εσωστρέφεια τους αν προστεθεί στην ήδη

¹ Ο κοινωνιοκεντρισμός είναι μια συμπεριφορά που προσπαθεί να διαφυλάξει την πολιτισμική ομοιογένεια του οικείου από τις ξένες επιρροές, απορρίπτοντας αυτές αλλά και τις ομάδες που τις εκφράζουν, ως ξένα ή ως απόβλητα με επικράτηση έτσι του "οικείου". Αυτός δεν ενέχει βίαιη συμπεριφορά. (Λεπενιώτης, 1988, σελ.40)

διαμορφωμένη, από ιστορικούς και κοινωνικο-οικονομικούς λόγους, απόρριψή τους, αναπαράγει τον κοινωνικό αποκλεισμό που τελικά υφίστανται, και τους τοποθετεί όλο και περισσότερο στο περιθώριο, κάνοντάς τους έτσι μια εξωομάδα της κοινωνίας.

Ο αποκλεισμός μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά των τσιγγάνων των πόλεων και χάνεται η αλληλεγγύη και η δημοκρατία μέσα στην κοινότητα. Ο νέος τρόπος ζωής, τους οδηγεί στην παραβατικότητα και στα ναρκωτικά. Επειδή, δεν έχουν βοήθεια για να υπερπηδήσουν τα δύσκολα προβλήματα που συναντούν, ξεκινούν να διεκδικούν χωρίς να αναγνωρίζουν ότι έχουν υποχρεώσεις. Τέλος, πολλές φορές μη μπορώντας να αντιδράσουν στη γενική απόρριψη, συμβιβάζονται με την ιδέα ότι αυτοί είναι οι μοναδικοί φταίχτες. Έτσι, προσπαθούν να γίνουν ισότιμα μέλη αναγνωρίζοντας ότι είναι «κατώτεροι». Αυτή είναι η περίπτωση της άνευ όρων αφομοίωσης, ή αλλιώς το φαινόμενο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας (Τάτσης, 1988, σελ. 21, Λυδάκη, 1997).

Οι νομάδες διατηρούν πολλά από τα στοιχεία της παλιάς τους ζωής, ενώ πλέον χαρακτηρίζονται από μεγάλη φτώχεια, γιατί δεν βρίσκουν εύκολα εργασίες. Από την άλλη έχουν αδιάρρηκτα τα στοιχεία του νομαδισμού της ομαδικότητας, και δύσκολα δέχονται επεμβάσεις από τρίτους. Το τελευταίο τους κάνει περισσότερο απορριπτέους από την υπόλοιπη κοινωνία και τους «εγκατεστημένους», γιατί θεωρούν οι τελευταίοι ότι οι νομάδες προσβάλλουν την αισθητική του σύγχρονου τρόπου ζωής.

2.7. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των τσιγγάνων

Ο κοινωνικός αποκλεισμός μέσα στην ομάδα των ελλήνων τσιγγάνων, είναι πολυδιάστατο και πολυτομεακό φαινόμενο. Ως βασικές αιτίες του φαινομένου μπορούν να αναφερθούν η πολιτισμική ετερότητα, ο τρόπος ζωής, η αλλαγή στον τρόπο παραγωγής και η μετάβαση της ελληνικής κοινωνίας προς τις αξίες της αστικής. Εξαιτίας του νομαδικού τρόπου ζωής και του διαφορετικού πολιτισμού των τσιγγάνων, το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο έχει αναπτύξει πολλά στερεότυπα αρνητικά προς αυτούς. Αυτά πολλές φορές γίνονται προκαταλήψεις² που δεν έχουν καμία σχέση με την

² Ο φόβος για το διαφορετικό, το ξένο που μπορεί να γίνει αίσθημα απειλής οδηγεί στις προκαταλήψεις. Αυτές ενεργούν ως αμυντικοί μηχανισμοί και πολλές φορές οδηγούν στο κοινωνικό αποκλεισμό και τις κοινωνικές διακρίσεις (Γκότοβος 1996, σελ 31).

πραγματικότητα. Επίσης, δημιουργούν κλίμα καχυποψίας, φόβου και απόρριψης των τσιγγάνων, σε όλους τους τομείς της κοινωνίας.

Άλλες αιτίες του αποκλεισμού των τσιγγάνων είναι η μετάβαση στην αστική κοινωνία, οι αλλαγές στη διάρθρωση της παραγωγής και οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες ανταγωνισμού στη κοινωνία. Οι τσιγγάνοι μη έχοντας τα εφόδια και τις ικανότητες να αντεπεξέλθουν σ' αυτές τις νέες καταστάσεις, οδηγούνται στο να επιλέγουν περιθωριακά επαγγέλματα. Έτσι ακολουθούν την πορεία προς το περιθώριο. Σ' αυτό συντελεί επίσης, η ελλιπής εκπαίδευση τους που τους στερεί τα εφόδια και τις πιθανότητες στο να κερδίσουν θέσεις από τον κοινωνικό καταμερισμό που υπάρχει στην εργασία.

Ακόμα, αιτίες είναι:

- ο νομαδικός τρόπος ζωής, που εκτός από τη διαφορετικότητα που προσδίδει σ' αυτούς και τα στερεότυπα που προκαλεί, αποτελεί σημαντική αιτία στο να μην καρπώνονται οι νέοι τσιγγάνοι αγαθά όπως η εκπαίδευση - απασχόληση και που τους αναγκάζει να έχουν ανύπαρκτη συμμετοχή στις πολιτικοκοινωνικές διαδικασίες
- η άγνοια των νομοθετικών κανόνων του χώρου στον οποίο ζουν οι τσιγγάνοι.
- η έλλειψη πολιτικής ικανής να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον κοινωνικό αποκλεισμό των τσιγγάνων τόσο στο στάδιο της πρόληψης και στη συνέχεια με τους κατάλληλους υποστηρικτικούς μηχανισμούς. Συντελεστής σ' αυτό η έλλειψη καλού σχεδιασμού, ο κακός προγραμματισμός και η αδυναμία του κράτους να παρέμβει
- η ελλιπής εκπαίδευση, η οποία σχετίζεται με τις κακές συνθήκες εργασίας και την ποιότητα ζωής και που δεν τους επιτρέπει τους τσιγγάνους να παρακολουθούν τις εξελίξεις της κοινωνίας
- η φτώχεια, που τους αναγκάζει να ζουν σε κακές συνθήκες κατοικίας και υγιεινής.
- η εμφανής αδυναμία της πολιτείας στην ενημέρωση και στην πρόληψη όσον αφορά την υγεία

- οι ελλιπείς κοινωνικές υποδομές και λειτουργίες στο χώρο κατοικίας τους
- η περιθωριοποίηση των τσιγγάνων σε συγκεκριμένες απομονωμένες χωρικές ενότητες. Χωρίς μηχανισμούς πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά.
- ο πολιτισμικός αποκλεισμός της ομάδας αλλά και του τόπου όπου ζουν οι τσιγγάνοι
- η διατήρηση των ανισοτήτων της κοινωνικής διαστρωμάτωσης

Πολλές φορές οι τσιγγάνοι καταφέρνουν να ξεφύγουν από την οικονομική εξαθλίωση της υπόλοιπης ομάδας. Αυτομάτως επιδιώκουν να δείξουν ότι έχουν οικονομική δύναμη και ότι είναι ισότιμα μέλη με το υπόλοιπο σύνολο. Αυτό οδηγεί τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις να ενεργούν απορριπτικά προς τους τσιγγάνους. Γιατί από την μια δεν μπορούν να δεχτούν πως ο «γύφτος» τα κατάφερε, ενώ από την άλλη προσπαθούν να διαφυλάξουν την κοινωνική τους θέση από την είσοδο σ' αυτή ενός «μιάσματος» (Λυδάκη, 1998, σελ. 95).

Οι διαστάσεις του φαινομένου εμφανίζονται:

- στην εκπαίδευση, με βασικές αιτίες:
 - ❖ την ελλιπή παρακολούθηση λόγω μετακινήσεων
 - ❖ τη δυσκολία προσαρμογής στο σχολικό πρόγραμμα
 - ❖ τη δυσκολία παρακολούθησης και αφομοίωσης των μαθημάτων λόγω της μη καλής γνώσης της Ελληνικής γλώσσας
 - ❖ την έλλειψη υλικών μέσων και εφοδίων για το σχολείο εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών τους
 - ❖ την απορριπτική στάση των συμμαθητών, των γονέων και κάποιων εκ των δασκάλων, απέναντί τους
 - ❖ την άγνοια του κοινωνικού περιβάλλοντος και των σχολικών αρχών

- ❖ τις μη προσαρμοσμένες εκπαιδευτικές δομές
- στην απασχόληση
- στην κατοικία και την ποιότητα του περιβάλλοντος του χώρου εγκατάστασης
- στις κοινωνικές σχέσεις, τον πολιτισμό και την ψυχαγωγία
- στην υγεία και την υγιεινή
- στην παροχή των δημοσίων υπηρεσιών και των δικαιωμάτων

Οι επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού συχνά τον ανατροφοδοτούν δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο αναγέννησης και διόγκωσής του. Γι' αυτό σήμερα ο αναλφαβητισμός, η εποχιακή απασχόληση, η φτώχεια, το περιθώριο, η κακή υγιεινή, η κοινωνική απόρριψη και η αδυναμία άσκησης των δικαιωμάτων είναι χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας των τσιγγάνων. Οι παραπάνω εξελίξεις έχουν ως αποτέλεσμα την αδυναμία των τσιγγάνων να ολοκληρώσουν τις βασικές λειτουργίες τους ως μικροκοινωνία. Τα προηγούμενα τα ακολουθεί η παραγωγή διαφόρων ρατσιστικών (δευτερογενών) φαινομένων προς το τσιγγάνικο πληθυσμό. Επιπλέον, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναγκάζει τους νομάδες να συσσωρεύονται υπό την απειλή της ανεργίας και της απώλειας της πολιτισμικής τους ταυτότητας, στους υπάρχοντες πυρήνες της παλιάς αστικοποίησης και στις περιφέρειες άλλων πόλεων.

2.8 Η συμπεριφορά των τσιγγάνων απέναντι στον αποκλεισμό τους

Μέσα από την βιβλιογραφική έρευνα παρατηρήθηκε ότι την απόρριψη οι τσιγγάνοι την «αποδέχονται» με ποικίλους τρόπους όπως:

- εσωστρέφεια
- καχυποψία και αμφισβήτηση των αξιών της κοινωνίας
- παρεκκλίνουσα και επιθετική αντίδραση
- εκτροπή και παραβατικότητα
- εξάρτηση
- υποταγή και αποδοχή της κοινωνικής κατακραυγής
- επιθυμία για αφομοίωση

Οι παραπάνω συμπεριφορές τους εξωθούν ακόμα περισσότερο στο περιθώριο και τους μετατρέπουν σε μια εξωομάδα ειδικής ιστορικής και κοινωνικής ταυτότητας.

Συνήθως οι Ρομ που βιώνουν πολλά χρόνια την απόρριψη από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο αντιδρούν με τη δημιουργία εσωστρέφειας. Δεν επιτρέπουν να παρεισφρήσει καθετί το ξένο μέσα στο πολιτισμό τους και την κοινωνία τους. Αυτό είναι αντίστοιχο με την συμπεριφορά του υπόλοιπου κοινωνικού συνόλου που θέλει να διατηρήσει τον οικείο πολιτισμό και απορρίπτει τους τσιγγάνους που πρεσβεύουν το πολιτισμικά διαφορετικό. Επειδή διώκονται από παντού, έχουν αναπτύξει μηχανισμούς άμυνας για τον πολιτισμό τους και για τη διατήρηση της ύπαρξής τους. Παράλληλα, η γλώσσα παίζει μεγάλο ρόλο στην επιτυχία της εσωστρέφειας. Από τη μια τους προστατεύει και μπορούν να συνεννοούνται χωρίς να τους καταλαβαίνουν οι υπόλοιποι, ενώ από την άλλη διατηρεί τον πολιτισμό.

Άλλο είδος συμπεριφοράς των τσιγγάνων απέναντι στον αποκλεισμό τους είναι η καχυποψία και η αμφισβήτηση που νιώθουν απέναντι, στο «ξένο». Βλέποντας οι τσιγγάνοι τόσα χρόνια να μένουν στην ίδια κατάσταση, έχουν πάψει να εμπιστεύονται την υπόλοιπη κοινωνία. Έτσι οποιαδήποτε ενέργεια κάνει αυτή για να τους βοηθήσει, τη θεωρούν σαν ένα είδος επίθεσης για να πετύχει την αφομοίωση.

Τρίτο είδος συμπεριφοράς είναι η επιθετική αντίδραση σε καθετί που το θεωρούν κίνδυνο και η άρνηση συμμόρφωσης με τους κανόνες που η υπόλοιπη κοινωνία θέτει. Έτσι ενεργούν κυρίως οι εγκατεστημένοι. Το συγκεκριμένο είδος συμπεριφοράς δικαιολογείται από την αγανάκτηση λόγω της απόρριψης, καταπίεσης και άσχημης αντιμετώπισης που δέχονται οι τσιγγάνοι από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο.

Οι προηγούμενες συμπεριφορές συνδέονται με την άμυνα και διατήρηση της εσωτερικής συνοχής της ομάδας. Παρακάτω ακολουθούν παρατηρηθείσες συμπεριφορές που συνδέονται άμεσα με την αφομοίωση που επιδιώκουν οι τσιγγάνοι για να ξεφύγουν από το στιγματισμό της υπόλοιπης κοινωνίας.

Έτσι λοιπόν, εξαιτίας του αποκλεισμού τους, οι Ρομ αρχίζουν να ζουν παρασιτικά, ζητώντας συνεχώς να τους δοθούν τα δικαιώματά τους χωρίς όμως να κάνουν προσπάθεια γι' αυτό. Συχνά αναπτύσσουν μια συμπεριφορά

εξάρτησης από τον κρατικό μηχανισμό και οι ίδιοι δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να ζητάνε. Το κράτος βέβαια τους δίνει κάποια βοήθεια μέσω των επιδομάτων και αυτό κάπως τους καθησυχάζει.

Επίσης, πολλοί από αυτούς αρχίζουν να συμπεριφέρονται όπως το υπόλοιπο σύνολο. Παύουν να έχουν επαφές με την φυλή τους, και προσπαθούν ν' αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους για να γίνουν αποδεκτοί. Ταυτόχρονα αναγνωρίζουν ως πραγματικότητα αυτό που η υπόλοιπη κοινωνία θεωρεί για αυτούς, ότι δηλαδή είναι κατώτεροι. Έτσι ενεργούν επηρεαζόμενοι από το σύνδρομο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας (Τάτσης Ν.Χ, 1981, Λυδάκη, 1997), και απορρίπτουν την παράδοση, τον τρόπο ζωής και τη φυλή τους. Προσπαθούν να αφομοιωθούν για να γλιτώσουν από το στιγματισμό. Τελικά όμως πολύ λίγοι το πετυχαίνουν.

Πολλές φορές οι τσιγγάνοι συμπεριφέρονται στους μη τσιγγάνους με ωραίο τρόπο τονίζοντας τους ότι θέλουν να ξεφύγουν από τον τρόπο ζωής τους. Όμως τις στιγμές που είναι μαζί με τους «οικείους» τους, προσπαθούν να είναι άξια μέλη της ομάδας που ανήκουν. Παρατηρείται έτσι συχνά μια διχασμένη συμπεριφορά. Αν κάποιος τσιγγάνος που προσπαθεί να ξεφύγει από τον τρόπο ζωής της ομάδας του, τελικά δε γίνει αποδεκτός από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, τότε διατρέχει σοβαρό κίνδυνο να ενεργήσει παραβατικά. Είτε μπαίνοντας στον «κόσμο» των ναρκωτικών, είτε επιλέγοντας την εγκληματικότητα.

Εξαιτίας του αποκλεισμού τους οι τσιγγάνοι αναπτύσσουν ειδικές συμπεριφορές μεταξύ τους. Έτσι οι εγκατεστημένοι που θυσίασαν τον νομαδικό τρόπο ζωής, τις παραδόσεις και το αξιακό τους σύστημα, περιμένουν υπομονετικά την αποδοχή από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Όταν αυτή δεν έρχεται, προσπαθούν να βρουν «εξιλαστήριο θύμα» για να αιτιολογήσουν την εξακολουθούμενη απόρριψή τους. Έτσι τη πληρώνουν τελικά οι νομαδικοί πληθυσμοί και οι μη φίλιες τσιγγάνικες ομάδες. Ο εγκατεστημένος φέρεται εχθρικά στον νομάδα και διατυμπανίζει τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ τους. Επίσης, ο εγκατεστημένος δεν επιθυμεί τις επισκέψεις του σκηνίτη εξαιτίας του επιπρόσθετου στιγματισμού που του δίνει η παρουσία του τελευταίου (Λυδάκη, 1997, σελ. 36). Άλλη σύγχρονη συμπεριφορά των εγκατεστημένων, είναι η εκμετάλλευση των φτωχών μελών της ομάδας από τους πλούσιους. Συνήθως αυτοί που έχουν τα χρήματα

αποκτούν και τον τρόπο ελέγχου των πολλών. Οπότε ενεργούν ως εκπρόσωποί τους με σκοπό το ίδιο όφελος.

Από την άλλη ο νομάδας δεν απορρίπτει το συγγενή του που είναι εγκατεστημένος λόγω του δεσμού αίματος, αλλά νοιώθει απέναντί του μειονεκτικά. Για τον ξένης τσιγγάνικης ομάδας εγκατεστημένο, ο νομάδας έχει αρνητική στάση η οποία εξελίσσεται πολλές φορές σε άγωνα αντιπαράθεση. Άλλο είδος συμπεριφοράς του νομάδα προς τον εγκατεστημένο είναι η απόρριψη, όταν ο εγκατεστημένος κόβει τις διόδους επικοινωνίας με τον νομαδικό τρόπο ζωής.

Ορισμένες από αυτές τις συμπεριφορές αντιπροσωπεύουν σημαντικό αριθμό τσιγγάνων μέσα στην κάθε ομάδα. Είναι δύσκολο να αντιστοιχήσουμε το κάθε άτομο με μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Απλά τα ίδια τα άτομα, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, ανάλογα με τις περιστάσεις, τις συνθήκες και τις διαστάσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν, μπορούν να ενεργούν βάσει κάποιας από αυτές τις συμπεριφορές.

2.9 Οι χωρικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγάνων

Οι χώροι στους οποίους συναντούμε χώρους κατοικίας των τσιγγάνων είναι:

- σε αγροτικές περιοχές
- σε περιφερειακές ζώνες των αστικών κέντρων
- σε περιοχές που επιτρέπουν την ανάπτυξη των διάφορων μορφών εμπορίου

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την συγκέντρωσή τους είναι:

- οι δυνατότητες για απασχόληση και οι εργασιακές σχέσεις που υπάρχουν στην περιοχή
- η παρουσία άλλων ομάδων που καλύπτουν παρόμοιες θέσεις εργασίας
- ο γεωφυσικός χαρακτήρας της περιοχής

- το υπάρχων δίκτυο υποδομών για τη μετακίνηση προς τις άλλες περιοχές
- η υπάρχουσα εγκατάσταση των ομοφύλων και τα δίκτυα σχέσεων επικοινωνίας
- η συμπεριφορά των μη τσιγγάνων προς τους τσιγγάνους

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγάνων έχει πολλές χωρικές διαστάσεις οι οποίες το αναγεννούν και το διογκώνουν. Τόσο οι χώροι των καταυλισμών όσο και οι ζώνες κατοικίας στην περιφέρεια των αστικών κέντρων, έχουν προβλήματα βασικών υποδομών και κοινωνικού εξοπλισμού. Η κατάσταση βέβαια είναι χειρότερη στους καταυλισμούς, όπου υπάρχουν περιπτώσεις ανυπαρξίας παροχής ηλεκτρικού ρεύματος και νερού. Το βασικά προβλήματα και των δυο περιοχών είναι οι υπόνομοι και ο φωτισμός των δρόμων. Επιπρόσθετα δεν υπάρχει αστυνόμευση και καθαριότητα.

Έτσι στις περιοχές των καταυλισμών υπάρχει μεγάλη εξαθλίωση, κακή υγιεινή και δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Αν σ' αυτά συνυπολογιστεί και η κακής ποιότητας κατοικία (σκηνές - παραπήγματα), τότε ότι τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα. Αντίθετα η εξαθλίωση σήμερα δεν είναι τόσο μεγάλη στους εγκατεστημένους στις αστικές περιοχές. Μεγάλο είναι το ποσοστό των εγκατεστημένων κατοίκων που διαθέτουν δικό τους σπίτι. Βεβαίως η αποχέτευση είναι σημαντικό πρόβλημα αλλά τουλάχιστον η υγιεινή είναι καλύτερη από τους ανοργάνωτους καταυλισμούς.

Σ' αυτές όμως τις περιοχές υπάρχουν άλλα προβλήματα που τις θέτουν στο περιθώριο. Τέτοια είναι η άναρχη πολεοδόμηση, η έλλειψη ελεύθερων χώρων και χώρων στάθμευσης, οι κακοί δρόμοι, η πολυκοσμία-μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού κ.α. Τα προβλήματα τις υποβαθμίζουν και κάνουν απαγορευτική την επίσκεψη σε αυτές, άλλων κατοίκων. Έτσι οι ίδιες περιοχές προκαλούν τον περαιτέρω αποκλεισμό τους και μετατρέπονται πολλές φορές σε γκέτο. Πολλές φορές, οι ίδιοι οι κάτοικοι οριοθετούν το χώρο παρουσίας τους για να προστατευτούν από τον έξω κόσμο, μέσω της διαδικασίας διατήρησης της εδαφικότητας και εδαφοκυριαρχίας τους, οδηγώντας ακόμη περισσότερο στο περιθώριο (Καραθανάση, 1996 σελ. 29).

Είναι γεγονός πως εξαιτίας της απόρριψης που βίωναν ανέκαθεν οι τσιγγάνοι, επέλεξαν πάντα να κατοικούν σε περιοχές στις οποίες δεν είχαν άμεση αλληλεπίδραση με το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Μετά το 1940, πολλοί τσιγγάνοι αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν βίαια σε περιθωριακές περιοχές, στη περιφέρεια των πόλεων. Βασικός λόγος εγκατάστασης ήταν η εύρεση εργασιών. Έτσι, αναγκαστικά έμειναν δίπλα στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο το οποίο θεωρούσε ότι η ευρύτερη περιοχή υποβαθμίζονταν από την παρουσία των τσιγγάνων.

Η ανυπαρξία πολιτικής παρέμβασης και η έλλειψη καθοδήγησης για την πολεοδόμηση των περιοχών των τσιγγάνων, από τους θεσμικούς φορείς της κοινωνίας, τους οδήγησε ακόμη περισσότερο στη μιζέρια και το περιθώριο. Αυτό οφειλόταν στην αδυναμία του κράτους που τότε οργανώνονταν μετά τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, και στην ηθελημένη απραξία του, για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των «μη τσιγγάνων».

Επίσης, οι διωγμοί για να μην εγκατασταθούν μόνιμα σε κάποιες αστικές περιοχές, έπαιξαν και παίζουν ρόλο στη μορφή που έχουν σήμερα οι περιοχές κατοικίας των τσιγγάνων. Αφού σε αβέβαιο περιβάλλον η μονιμοποίηση της θέσης προέχει του ορθολογικού σχεδιασμού του χώρου. Έτσι, τα αρχικά χαρακτηριστικά των περιοχών κατοικίας των τσιγγάνων είναι αιτίες για τη συνέχιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Εν κατακλείδι, οι χωρικές εκφάνσεις του αποκλεισμού των τσιγγάνων είναι:

- οι μετακινούμενοι πόλοι εγκατάστασης (παντελής έλλειψη υποδομών και καλής υγιεινής, υποβαθμισμένη ποιότητα ζωής)
- οι περιθωριοποιημένες ζώνες κατοικίας στις παρυφές των πόλεων.

Γενικά, οι χώροι στους οποίους ζουν οι τσιγγάνοι δεν εξοπλίζονται με υποδομές και λειτουργίες. Υφίσταται λοιπόν, αποκλεισμός της ομάδας αλλά και του τύπου κατοικίας εξαιτίας της συγκεκριμένης πολιτισμικής της ταυτότητας. Από την άλλη οι ίδιοι οι χώροι, εξαιτίας των ελλειπών υποδομών και των ανισοτήτων που τους χαρακτηρίζουν, αναπαράγουν και αυξάνουν τον αποκλεισμό των ανθρώπων που τους κατοικούν.

2.10. Πολιτική

2.10.1. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγάνων από τους θεσμικούς φορείς

Οι θεσμικοί φορείς που ασχολούνται με το θέμα των τσιγγάνων συνήθως ενεργούν ως συναρμόδιοι ή συνήθως με αλληλοκαλυπτόμενες και εμπλεκόμενες αρμοδιότητες. Επίσης, ενεργοποιούν αρκετά αργά το γραφειοκρατικό μηχανισμό τους, για να δώσουν λύσεις στα διάφορα προβλήματα, που ανακύπτουν.

Η συνήθης αντιμετώπιση των τσιγγάνων είναι:

- η χρήση μέτρων καταστολής, με σκοπό την ενσωμάτωση
- η χρήση ενεργειών - μέτρων αφομοιωτικών, με σκοπό την πλήρη εξάρτηση
- η ρομαντική προσέγγιση, λόγω αδυναμίας παρέμβασης
- η αδιαφορία και ανυπαρξία πολιτικής και τόλμης
- η εφαρμογή παλιομοδίτικων πολιτικών
- η επιθετική υποστήριξη-υπεράσπιση
- η παρέμβαση που έχει ως στόχο τη φιλική εναρμόνιση και συνεργασία με τους τσιγγάνους

Η βοήθεια που παρέχεται είναι κυρίως της μορφής υποστηρικτικών προτεραιοτήτων ή χρηματοοικονομικής στήριξης. Αυτή στιγματίζει ακόμη περισσότερο τον βοηθούμενο, αφού δε συνοδεύεται από ευρύτερο σχεδιασμό. Ταυτόχρονα, οι προσπάθειες υποστήριξης σε άλλους τομείς πέραν του οικονομικού, είναι αποσπασματικές και χωρίς χρονοδιάγραμμα. Επίσης, η συχνή παροχή μαζικών λύσεων, δεν εμπεριέχει την ποιοτική αντιμετώπιση των προβλημάτων και οδηγεί σε αποτυχία επίλυσης τους.

Τέλος, η πολιτική για τους τσιγγάνους δεν είναι επικεντρωμένη σε αυτούς και πολλές φορές δε λαμβάνει υπόψη της τη γνώμη τους. Επιπλέον, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές δεν εμπλέκουν άλλους κοινωνικούς φορείς και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, στοιχεία αναγκαία για την προσέγγιση των τσιγγάνων με τους άλλους κοινωνικούς εταίρους ώστε να επιτευχθεί η αρμονική συμβίωση.

2.10.2. Απαιτούμενες ενέργειες - παρεμβάσεις

Όσον αφορά με τους καταυλισμούς των τσιγγάνων πρέπει να δημιουργηθούν οργανωμένοι χώροι υποδοχής. Για την επιλογή των χώρων πρέπει να υπάρχει συμφωνία της πολιτείας ή της αυτοδιοίκησης με τους τσιγγάνους. Αναγκαία είναι η δημιουργία υποδομών εκπαίδευσης, υγείας κ.α για άμεση αντιμετώπιση των προβλημάτων των τσιγγάνων. Έτσι θα γίνει έτσι το πρώτο βήμα για την βελτίωση της κατάστασης και του βιοτικού επιπέδου τους.

Στους μόνιμους τόπους εγκατάστασης των Ρομ, απαραίτητες είναι οι παρεμβάσεις βελτίωσης του όλου χώρου και της πολεοδομίας της περιοχής. Ιδιαίτερη προσοχή απαιτούν τα στοιχεία που δημιουργούν στις περιοχές αυτές γεωγραφικό αποκλεισμό. Παράλληλα προσοχή απαιτείται στη διαφύλαξη της φιλοσοφίας του πολιτισμού που έχουν οι τσιγγάνοι. Δεν πρέπει η παρέμβαση να καταστρέψει τα δίκτυα ανθρώπινης επικοινωνίας που ήδη υπάρχουν στις περιοχές.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση που υπάρχει στις περιθωριακές-πριαστικές ζώνες και στους καταυλισμούς, πρέπει να αντιμετωπισθεί άμεσα με αναγνώριση της εδαφοκυριαρχία των τσιγγάνων στον τόπο κατοικίας τους (Καραθανάση, 1996, σελ 32 - 33). Αποφυγή της αφομοιωτικής παρέμβασης.

Είναι θετικό ότι όλες οι ενέργειες που γίνονται από το 1995 και μετά εμπεριέχουν την προβληματική της συμμετοχής των τσιγγάνων για την επίλυση των προβλημάτων τους.

Συμπερασματικά, πέρα από τις θεωρητικές αντιλήψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής ένταξης, βασική επιδίωξη της νέας στρατηγικής-πολιτικής παρέμβασης για τους τσιγγάνους πρέπει να είναι, η **αρμονική συμβίωσή** τους με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες.

Απαραίτητες προϋποθέσεις για το παραπάνω είναι:

- α. η δημιουργία υποδομών στους χώρους εγκατάστασης τους
- β. η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού
- γ. η ενεργοποίηση και ευαισθητοποίηση των τσιγγάνων για τα προβλήματά τους
- δ. η επιλογή από τους τσιγγάνους του τρόπου ζωής τους

ε. η καταπολέμηση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που υπάρχουν για αυτούς

στ. η συνεργασία των εμπλεκόμενων θεσμικών φορέων και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, με τους τσιγγάνους

ζ. ο συντονισμός των τομεακών πολιτικών που εφαρμόζονται για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού

η. η παραχώρηση αρμοδιοτήτων και πόρων στην τοπική αυτοδιοίκηση για να μπορεί να αντιμετωπίζει άμεσα τα προβλήματα που αφορούν τους τσιγγάνους

Στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγάνων πρέπει να έχουν ρόλο:

- η κεντρική εξουσία
- το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο
- η τοπική αυτοδιοίκηση
- οι τσιγγάνοι

Απαιτείται συντονισμένη οριζόντια και πολυτομεακή πολιτική, με το κράτος σε εποπτικό ρόλο. Επίσης, απαιτείται η άμεση ενεργοποίηση της Τοπικής κοινωνίας η οποία γνωρίζει καλύτερα τα προβλήματα και τις ανάγκες και μπορεί να παρέμβει με ευελιξία. Σημαντική θα είναι η συνεισφορά των άτυπων δικτύων στήριξης και του εθελοντισμού. Τα δίκτυα σε συνδυασμό με διάφορες εταιρικές σχέσεις που θα υλοποιηθούν, θα οργανώσουν τη συνολική παρέμβαση. Η παρέμβαση πρέπει να έχει τους τσιγγάνους σε συμβουλευτικό και συναρμόδιο ρόλο για την επιλογή των λύσεων.

Αφού επιτευχθεί καλύτερη ποιότητα ζωής στους τσιγγάνους, το επόμενο στάδιο θα είναι η καταπολέμηση των στερεοτύπων - προκαταλήψεων - ρατσισμού του υπόλοιπου κοινωνικού συνόλου, με ενημερωτικές καμπάνιες ή άλλες εκστρατείες, που προάγουν τη «συνεργασία των πολιτών». Η ελληνική πολιτεία οφείλει να παρέμβει εκεί όπου παραβιάζονται καθημερινά τα δικαιώματα των τσιγγάνων. Οφείλει να συνδράμει υλικά και ψυχολογικά για την συνεννόηση τους με το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Ακόμη απαιτείται

συστηματική ενημέρωση του ελληνικού λαού γύρω απ' την αλήθεια για τους τσιγγάνους και τον πολιτισμό τους. Επιπρόσθετα πρέπει το κοινωνικό σύνολο να ευαισθητοποιηθεί για τα προβλήματά τους.

Πρέπει να γίνει αναφορά στο ότι οι τσιγγάνοι αγωνίζονται τα τελευταία χρόνια μέσα από τις τοπικές και διεθνείς οργανώσεις, ώστε να ενημερώσουν την παγκόσμια κοινότητα γύρω από τον πολιτισμό και τα προβλήματά τους. Αντιλαμβάνονται ότι τόσο η αναίρεση της ρατσιστικής αντιμετώπισής τους, όσο η βελτίωση της εικόνας και της θέσης τους περνά μέσα από την εκπαίδευση τους και τη συνεργασία με τους Γκατζέ. Σε αυτό συμβάλλουν οι προσπάθειες για απόκτηση γραπτής γλώσσας, γεγονός που θα συμβάλει στην καλύτερη επικοινωνία με τον περίγυρό τους.

Εν τέλει, θα αναπτυχθεί μια ισχυρή κοινωνική δυναμική μέσω των υλικών και συμβολικών ανταλλαγών, που θα υπάρξουν κατά τις παρεμβάσεις, η οποία θα οδηγήσει σε μια κοινωνία χωρίς αποκλεισμούς.

3. Βιβλιογραφία

- Ambercrombie N. and others, (μετ. Καυκαλάς Σ.), 1984, *λεξικό κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Penguin
- Αζίζι-Καλατζή Α., Ζώνιου-Σιδέρη Α., Βλάχου Α., 1996, *Προκαταλήψεις και στερεότυπα - δημιουργία και αντιμετώπιση*, Αθήνα, ΓΓΛΕ
- Βασιλειάδου Μ., 1997, *Οι τσιγγάνοι στην Ελλάδα: Μύθος και πραγματικότητα*, 2ο κοινό Συνέδριο κοινωνικών λειτουργιών Ελλάδας-Κύπρου: Πληθυσμιακές ομάδες σε κρίση, Αθήνα ΓΓΛΕ, 1996, *Χαρτογράφηση του τρόπου εγκατάστασης των Τσιγγάνων*, Αθήνα, ΓΓΛΕ, Διεύθυνση προγραμμάτων-Τμήμα προγραμμάτων
- Γεωργοσακόπουλος Θ., Πατσουράτης Β., 1997, *Δημόσια Οικονομικά*, Αθήνα, Το Οικονομικό
- Γιαννακόπουλος Τ, 1981, *Οι γύφτοι και το δημοτικό μας τραγούδι*, Αθήνα, Θουκυδίδης
- Γεωργίου Γ., Τερζοπούλου Μ., 1996, *Οι τσιγγάνοι στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΓΓΛΕ
- Γκότοβος Α., 1996, *Ρατσισμός: Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Αθήνα, ΓΓΛΕ
- ΕΚΚΕ, 1996, *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτική*, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Αθήνα, ΕΚΚΕ, τόμοι Α & Β
- Έξαρχος Γ., 1996, *Αυτοί είναι οι τσιγγάνοι*, Αθήνα, Γαβριηλίδης
- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1997, *Προς ένα πρόγραμμα για το αστικό περιβάλλον στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Βρυξέλλες, Υπηρεσία επίσημων εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
- Επτά ημέρες, *Ταξιδεύοντας με τους τσιγγάνους*, Καθημερινή, 8/1/95
- Ίδρυμα Σακη Καραγιωργα, 1998, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 6ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα, ΙΣΚ
- Καλαμαράς Δ., Ξυδιανός Χ., 1995, *Ολοκληρωμένη παρέμβαση στην περιοχή Αλιβερίου, Δήμου Νέας Ιωνίας Νομού Μαγνησίας*, Διπλωματική εργασία, Βόλος, ΤΜΧΠΑ, ΠΘ
- Καλατζόπουλος - Κορρές, 1977, *Η αστικοποίηση των τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο*, αδημοσίευτη εργασία, ΕΜΠ, έδρα πολεοδομίας

- Καραθανάση Ε., 1996, *Το κατοικείν των τσιγγάνων στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΜΠ
- Καραντινός Δ., Κονιόρδος Μ., Τίνιος Π., 1990, *Πρώτη Εθνική Έκθεση, Παρατηρητήριο πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα, ΥΠΕΣ, ΕΚΚΕ
- Karadinou D., Kavounidis J., 1994, *Location and Social Exclusion in Greece*, Brussels, European Community observatory on policies to combat social exclusion
- ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1998, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg
- ΚΕΚΝομΑΛ, 1999, *Πρόγραμμα Κοινωνικού Αποκλεισμού: Συλλέκτες Ανακυκλώσιμων Υλικών για άτομα με γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες (Τσιγγάνοι)*, Λάρισα, ΚΕΚΝΟΜΑΛ
- Kenrick D., 1997, *Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο: Η μετανάστευση των τσιγγάνων*, Αθήνα, Καστανιώτη
- Λεπενιώτης Γ., 1988, *Τσιγγάνοι και Ρατσιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό χώρο*, Δελτίο των συνεργαζομένων οικολογικών οργανώσεων τχ. 6, τόμος β, σελ. 39-44, Πανελλήνιο διήμερο διαλόγου και προβληματισμού. Θέματα: μειονότητες και κοινωνικά κινήματα - Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί
- Λυδάκη Α., 1997., *Μπαλαμέ και Ρόμα: Οι τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, Αθήνα, Καστανιώτης
- Μαλούτας, 1996, *Ανισοκατανομή και απομόνωση κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων στις ελληνικές πόλεις*, 96-01, Βόλος, ΤΜΧΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Maloutas Th., 1993, *Social segregation in Athens*, Antipode, vol25-N3, pp. 223-239
- Μουχέλη Α., 1996, *Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός*, (στο ΕΚΚΕ, 1996, Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Αθήνα, ΕΚΚΕ, τόμος α, σελ. 491-523)
- Ντούσας Δ., 1997, *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις*, Αθήνα, Gutenberg

- Πορτοκαλίδης Κ., 2000, *Περιοχή Άβαντος Αλεξανδρούπολης: Πολεοδομική έρευνα και σχεδιασμός - προγραμματισμός αναβάθμισης*, Διπλωματική εργασία, Βόλος: ΤΜΧΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Σωμαράς Χ., 2000, *Ο κοινωνικός αποκλεισμός στους Rom και οι προοπτικές απασχόλησης σε επαγγέλματα που σχετίζονται με το περιβάλλον* (στην Ημερίδα: Ευαισθητοποίηση - Ενημέρωση για την αποτελεσματικότερη κοινωνικοοικονομική ένταξη των νέων Τσιγγάνων, Θεσ/νικη, ΔΕΚΠΑΜ)
- Σωμαράς Χ., 1998, *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των Rom. Οι αιτίες, οι διαστάσεις, η πολιτική και οι επιπτώσεις του φαινομένου. Τα Νταμάρια της Νέας Σμύρνης Λάρισας*, Διπλωματική εργασία, Βόλος: ΤΜΧΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Τάτσης Ν.Χ., 1988, *Κλασσικές έρευνες κοινωνικών επιστημών: Πρώτος κύκλος ανθολόγησης*, Αθήνα, Σάκκουλα
- Fraser A., 1998, *Οι τσιγγάνοι*, Αθήνα, Οδυσσέας